



## Sosyolojik Perspektiften İslam'ın Çevreye Yaklaşımında Anahtar Kavramlar

Hasan Kalyoncu<sup>1</sup> , Kemaleddin Taş<sup>2,\*</sup> 

<sup>1</sup> Ege Üniversitesi, Fen Fakültesi, Biyoloji Bölümü, İzmir, Türkiye.

<sup>2</sup> Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri (Din Sosyolojisi) Bölümü, Isparta, Türkiye.

\* Corresponding author (Sorumlu Yazar): K. Taş, e-mail (e-posta): [kemaleddintas@sdu.edu.tr](mailto:kemaleddintas@sdu.edu.tr)

### ÖZET

Çevre sorunlarının artış gösterdiği ve dünyanın gündemine oturduğu günümüzde, dinlerin çevreye yaklaşımlarının çözüm olabileceği düşünülmüş ve çevreye yaklaşımları incelenmeye başlanmıştır. Çoğu çevreci akım, özellikle Hinduizm ve Budizm gibi dinlerin çevre yaklaşımlarını, geliştirdikleri paradigmalarda kullanmaya çalışmıştır. Bu doğrultuda semavi dinlerin “insan merkezli” bakış açısının da çevrenin kirlenmesine neden olduğu zaman zaman ifade edilmiştir. İslam, her ne kadar insan merkezli bir anlayışa sahip olsa da denge merkezli anlayış üzerinde de yoğun bir şekilde durmaktadır. Merkezde insan vardır fakat insan Yaratıcının halifesi olarak Onun koyduğu kurallara ve ölçülere uymakla görevli ve sorumludur. Dolayısıyla insan, bu sorumluluk çerçevesinde hareket etmeli ve Allah'ın kurduğu düzeni bozmadan hayatını sürdürmelidir. Bu sebeple Kur'an, temizlikten israfa, dengelerin korunmasından adaletli davranılmasına kadar birçok hükümlerle hem sosyal hayatı hem de çevre ile olan ilişkileri düzenleyen emirler ve tavsiyeler içermektedir. “Çevrede var olan her şeyin Allah'ı tesbih etmesi” ve “Ona secde etmesi”, “yaratılan canlıların insanlar gibi birer topluluk ve ümmet olarak nitelendirilmesi” her şeye karşı saygıyı zorunlu kılmaktadır. Ayrıca Kur'an, kâinatta kurulu düzenin bozulmaması yönünde net uyarılarda bulunarak denge ve bütünlük ilkeleri çerçevesinde hayatın devamını öğütler. Unutulmamalıdır ki dünyada geçmişte var olanlar da halifedir, bugün yaşayanlar da gelecekte var olanlar da halife olacaktır. Bugün yaşayan halifelerin gelecekte var olacak halifelere karşı sorumluluklarından biri de gelecek halifelere yaşanabilecek bir doğa ve çevre bırakmalarıdır. Bu bağlamda Kur'an, dünya hayatını tüm yönleri ile ele alır ve çevre yaklaşımını da denge ve bütünlük bakışıyla değerlendirir.

**Anahtar Kelimeler:** Sosyoloji, Din, İslam, Ekoloji, Çevre

# Key Concepts in Islam's Approach to the Environment from Sociological Perspective

## ABSTRACT

As environmental problems increase and are now a global concern, it is believed that religious perspectives on the environment may offer a solution. As a matter of fact, these perspectives have started to be investigated. Many environmental movements have tried to use the environmental approaches of religions such as Hinduism and Buddhism in the paradigms they have developed. Some environmental movements have even entered the process of creating religion. The monotheistic faiths are currently seen as being human-centred, and as a result, it has occasionally been said that they contribute to environmental damage. On the other hand, Islam places a lot of emphasis on a balance-centred perspective despite having a human-centred perspective. At the centre is the human being, but the human as a caliph of Allah, is tasked with adhering to the rules and measures set by Allah and is responsible for doing so. Within this framework of responsibility, one should act while maintaining the order established by Allah, without disrupting it. Therefore, the Quran contains commandments and recommendations that regulate both social life and relationships with the environment, covering a wide range of issues, from cleanliness to avoiding extravagance and from preserving balances to acting justly. The fact that everything in the environment praises and prostrates to Allah, and that all living beings are described as communities and nations just like humans, makes it obligatory to show respect for everything. Furthermore, the Quran provides clear warnings about not disrupting the established order in the universe and advises the continuity of life within the principles of balance and integrity. It should be remembered that in the world, there have been caliphs in the past, there are caliphs living today, and there will be caliphs in the future. One of the responsibilities of caliphs living today is to leave a nature and environment that can be lived in for future caliphs. The Quran comprehensively addresses worldly life and evaluates the approach to the environment from the perspective of balance and integrity.

**Keywords:** *Sociology, Religion, Islam, Ecology, Environment*

---

### Makale Bilgisi / Article Info

Alınış tarihi  
*Received date* : 01.11.2023

Düzeltilme tarihi  
*Revised date* : 07.11.2023

Kabul tarihi  
*Accepted date* : 24.11.2023

Atıf için  
*How to Cite* Kalyoncu, H. ve Taş, K. (2023). "Sosyolojik Perspektiften İslam'ın Çevreye Yaklaşımında Anahtar Kavramlar", *Akademia Doğa ve İnsan Bilimleri Dergisi*, 9(1), 2023: 62-84.

---

## 1. GİRİŞ

Doğada bütün canlılar, varlığını sürdürebilmek için fiziksel ve biyolojik çevreye ihtiyaç duymaktadır. Canlılar, yaşam faaliyetleri açısından çevreye bağımlıdırlar ve çevresi ile ilişkileri kurallar zinciriyle sistematik haldedir. Bu kural ve kaidelere ister ekolojik yasalar ve kurallar adı verilsin isterse “Sünnetullah” adı verilsin, hayat bu kurallar çerçevesinde devam eder. Canlıların belli bir yaşam ortamında var olmaları veya bu ortamda gelişimleri için gerekli maddeleri almaları gerekir. Alınan maddelerin türü ve miktarı organizmalar için farklılık göstermekte ve mevcut koşullara göre de değişmektedir (Kocataş, 2012:76). Bu sebeple fiziki çevre etkisine, genetik materyalden başlar ve canlıları barınma, yuva kurma, beslenme alanı olarak da etkiler. Tüm canlılar bu amaçla fiziki çevreyi kullanırlar ve yaşam şekillerine göre kendilerine yaşam ortamı oluştururlar. Biyolojik çevre de besin sağlama ve üreme faaliyetlerinde canlılar tarafından kullanılmaktadır.

Canlı çevre içerisinde bir düzen, denge ve kurallar zinciri söz konusudur. Bu ilişkiler çoğalmadan beslenmeye kadar birçok ilişkiyi içine almaktadır. Bitkiler, nesillerini devam ettirebilmek, tohumlarını yaymak için çeşitli mekanizmalar oluşturmuşlardır. Bazılarında tohumları uzağa fırlatabilecek yapıda kozalaklar gelişirken, rüzgârın taşınmasına uygun tohumlar meydana getirmektedir. Bazıları ise bu tohumları, hayvanlar vasıtası ile taşınmasına uygun halde oluşturmaktadır. Bazı bitkiler meyve oluşumu sayesinde hayvanların ilgisini çeker ve bu meyveleri yiyen hayvanlar tohumları da beraberinde taşır. Böylece bitkiler, neslini devam ettirirken, yeni nesillerini de bölgesinden uzaklaştırır ve kendi türü ile rekabetten kurtulur. Bir kısım bitkilerin tohumlarında diğer hayvanların kürklerine yapışacak şekilde yapılar mevcuttur ve bu alandan geçen canlıların kürkleri üzerine yapışarak yayılma alanlarını genişletirler. Ayrıca bitkiler tozlaşmayı sağlayabilmek içinde diğer canlıları, özellikle böcekleri yoğun olarak kullanırlar. Böcekleri çekmek için türlü nektar üretip, böcekler nektardan beslenirken, polenleri de alabileceği şekilde olan çiçek yapıları sayesinde üremelerini gerçekleştirir. Bitkiler açısından tohumların taşınması ve dölleme için sağlanması için böceklere ve diğer canlılara bağımlılık söz konusudur. Bu durumda böcekler, bitkiler açısından araçsal bir değere sahiptir ve böcekler de beslenme yönünden bitkilere bağımlıdır. Ekolojik açıdan da sistemin çalışmasında önemli bir yer tutar ve denge oluşur. Ekosistem açısından bu organizmalar, birbirleri için araçsal ve işlevsel değer taşırlar.

Çevreye, felsefi yaklaşımlarda ve geliştirilen paradigmalarda canlıların araçsal bir değer mi yoksa içsel bir değer mi taşıdığı soruları, tartışmaların ana kaynağı durumundadır. İnsan istisnai paradigmasına karşı ana eleştirinin, insanı üstün görerek doğaya araçsal değer vermesi üzerinden yapıldığı görülmektedir. Canlı ve çevre merkezli paradigmalarda ise canlıların içsel değeri olduğundan, insanla eşit görülme kadar giden yaklaşımlar söz konusudur. Fakat biyolojik ve ekolojik yönden ele alındığında, her canlının doğada bir işlevi söz konusudur ve sistem içinde bu işlevi sayesinde büyük önem taşır, yani araçsal değere sahiptir. Var olması da kendi öz değeri ve içsel değerine işaret eder. Biyoçeşitlilik doğada çok yüksektir. Canlılar bu çeşitlilik içerisinde kendileri ile etkileşim içinde olduğu canlılarla bir iş birliği oluşturarak hayatlarını sürdürürler ve nesillerini devam ettirirken doğal bir denge oluştururlar. Dünyada var olan ekosistemler ve tümünü kapsayan biyosferde enerji akışını düzenleyen bir denge mutlaka vardır ve sistem bu denge üzerinden işler. Örnek olarak, insanlar açısından etrafta yeterli miktarda besin olsa dahi, bağırsaklarında mevcut olan bakterilerin yokluğunda insan yaşamında birçok sorunlar olacağı bilinmektedir. Bal arılarının yok olması durumunda da bitki türlerinin yaklaşık %60'a yakın kısmının nesilleri tükenecektir. Görüldüğü üzere fiziksel ve biyolojik çevrenin canlılar

üzerine olan etkisi hayatidir ve çevrede meydana gelecek değişiklikler, canlıların hayatlarını riske sokacaktır.

Canlılar besinlerini sağlamak ve nesillerini devam ettirebilmek için birbirleri ile karşılıklı ilişki içerisinde. Bitkiler besin zincirinin ilk halkasını oluştururken, etoburlar son halkayı oluşturur ve aralarında enerji akışını düzenleyen beslenme şekillerine sahip canlılar vardır. Ayrıştırıcılar ise organik maddenin sisteme tekrar girmesini sağlaması açısından önemlidir. Etoburların varlığı, otobur hayvanlar için de önemlidir. Dünyaya gelen yavruların hepsinin yaşadığı düşünülecek olursa, otoburların nesli tükenecek duruma gelmesi kaçınılmazdır. Yeterli besin bulunamaması ve salgın hastalıklar sebebi ile yaşamları tehlike altına girecektir. Etoburlar, sağlıklı otobur popülasyonlarının oluşması açısından önemlidir. Yeni doğanların büyük bölümü, onlar için besin kaynağı oluştururken, otoburların nüfusunu dengeler, sürü içerisinde hasta, sakat ve yaşlıları avlarken, sağlıklı popülasyonların oluşumuna yardımcı olurlar. Etoburlardaki çeşitlilik, kendi aralarında rekabeti oluşturur ve popülasyonlarının artışı sınırlayıcı etki yapar. Etoburlarda da yeni doğanların hepsi hayatta kalamaz ve nüfusları kontrol altında tutulur. Etoburların varlığı aynı zamanda bitkilerin genç filizlerinin yaşamasına da imkân sağlar. Otobur popülasyonunu sürekli rahatsız ettikleri için, otlama bölgelerinde tüm bitkileri yemeleri engellenmiş olur ve sistem dengede tutulur. Tüm bunlardan çıkan sonuç ise canlı dünyasında canlıların, diğer canlılar için araçsal değer taşıdığı ve bu değer de bir denge oluşturduğudur. Sistem içerisinde üstlendikleri görevler vardır ve çeşitlilikleri sayesinde ekosistemin sağlığını ve dengesini sağlarlar. Popülasyonlar, yaşam süreçlerinde birtakım değişimler gösterebilir. Bu değişimler büyüme, küçülme ve dengede kalma veya dalgalanma şeklinde olabilir. İstenen durum ise popülasyonun dengede kalmasıdır ki bu da popülasyonun yoğunluğuna bağlıdır. Popülasyonlar biyotik, abiyotik çevresel faktörlerin etkisinde olduklarından uzun süreli dengede kalmaları güçleşir (Kocataş, 2012:246-247).

Tüm canlılar dünyasında olduğu gibi, insanlarda bu sistem içerisinde yer alırlar ve sistemdeki bozulmadan etkilenirler. İnsanlar yaşamsal faaliyetlerini sürdürmek için doğaya ihtiyaç duymaktadır. Beslenme ve barınma için doğa ile iç içe yaşama zorunlulukları vardır. Doğadan etkilenirler ve doğayı etkilerler. Diğer canlılardan farklılıkları ise akılları ve düşünme yetenekleridir. Kendisine verilen biyolojik özellikleri ile yetinmez, doğayı şekillendirir, değiştirir ve kendini savunma mekanizmalarını geliştirir. Yırtıcı hayvanların silahlarını taşımadığı gibi savunma mekanizmaları açısından da oldukça zayıftır. Bu zafiyeti aklını kullanarak ortadan kaldırmakta hem doğal dünyaya hem de kendi türüne karşı kendini savunma mekanizmalarını geliştirmektedir. Bu gelişimin sınırı yoktur. Gelişimi sınırlayabilecek tek unsur yine çevredir. İnsan faaliyetleri sonucu oluşan yan ürünler yani kirleticiler, çevrede sorunlara sebep olur. Bu sorunlar da insan varlığını tehdit eder. Bugün geline durumda, insan faaliyetleri sonucu oluşan küresel ısınma ve iklim değişikliği etkileri, dünyayı altıncı yok oluşun eşiğine getirmiş durumdadır. Birçok canlı türünün yok olmasına sebep olabilecek etkiler, insan neslini de tehlikeye sokmaktadır. Bu sebeple doğaya ister insan merkezli bakılsın ister canlı merkezli, geline nokta tüm canlılar için tehdit içerir ve sorumlusu da insandır.

Endüstri devrimi ile başlayan sanayileşme ve buna paralel olarak nüfus artışı ve kentleşme, önce yerel düzeyde çevre sorunlarına neden olmuş ve daha sonra da bu sorunlar küresel düzeye taşınmıştır. Bilimin gelişmesi, doğanın bir makine gibi görülmesi ve kaynakların sınırsız olduğu düşüncesi ile doğa sömürülmeye başlanırken, Avrupa'da Yahudi-Hristiyan geleneğinden de destek alınmış ve dünyanın efendiliğine soyunan vahşi kapitalist sömürü düzeni oluşturulmuştur. Bunun adına insan istisnai paradigma adı verilse de bu sömürü sadece doğal kaynaklarla sınırlı kalmamış, gelişmiş toplumlar da sömürülmüştür. Bu yaklaşımı, insan istisnai paradigma olarak değerlendirmekte birçok sakınca

mevcuttur. Mevcut durumu, gelişmiş ülkelerin sömürü paradigması olarak değerlendirmek veya kapitalist-emperyalist yaklaşım tarzı olarak ele almak daha doğrudur. Çünkü bu sömürü tarzı insan veya doğal çevre açısından sınır tanımamakta, ayırım gözetmemekte, gelişmiş ülkelerin menfaatleri doğrultusunda ne var ise sömürülmektedir. Bu sömürü düzeninin bilimle inşasında, Darwin'in doğal seçim teorisi kullanılırken, toplumların desteğini almak içinde Batıda hâkim inanç olan Yahudi-Hristiyan geleneğinden de destek alınmıştır.

Dini inançlar, toplumu yönlendirmede oldukça etkili bir argümandır. Süreci yorumlayanlar, Yahudi-Hristiyan geleneğini sorumlu gösteren savları ileri sürerek, dini inançları çevre tartışmaları içerisine taşımışlardır. İnsan merkezli bakış açısına getirilen eleştiriler, klasik sosyal kuramları temel olarak canlı merkezli yaklaşımları inşa etmeye başlamışlardır. Klasik sosyal kuramlara getirilen eleştiriler, yeni paradigmaların güçlenmesini de sağlamıştır. Çevreci yaklaşımlar bu süreç içerisinde çeşitlenirken, Derin Ekolojide mistik bir inanç sistemine dönüşmeye başlamış ve insanla diğer canlıları eşitler düzeyde yaklaşımlar ortaya konmuştur. Bu tartışma süresince semavi dinler, insan merkezli olarak değerlendirilirken Hinduizm, Budizm ve Kızılderili inançları çevreci yaklaşım olarak ele alınmıştır. Tartışmalar içerisinde, İslam dininin daha insan merkezli olduğu ve bazı araştırmacılar tarafından çevre sorunlarının oluşumunda daha sorumlu olduğu ileri sürülmüş, dikkatler İslam'a doğru yöneltmiştir. Bu yaklaşım tarzının temelden yanlış olduğu tarihi süreçte ortadayken, yine de bu tür ifadelerle rastlamak mümkündür. Tarihi süreçte, sömürgeci olan ve dünyanın kaynaklarına saldıran bir Müslüman devlet söz konusu olmadığı gibi sanayi devriminin Avrupa kökenli olması ve ilk olarak Avrupa'daki doğal kaynakları sömürerek nehirleri, suyu, toprağı ve havayı kirlettiği ortadadır. Daha sonra, sömürdükleri ülkelerin doğal kaynaklarını tahrip ederken, o ülkelere de kirliliğini, dinlerini ve dillerini bırakmışlardır. Bugün bile sömürülen ülkelerde kalan izler, halen düzelmiş durumda değildir.

## **2. İSLAM'IN ÇEVRE ANLAYIŞI**

İslam dini, insana canlılar üzerinde mutlak bir hükmetme yetkisi vermemiştir. İslam'ın çizdiği varlık şeması içinde insanın imtiyazlı bir yeri olması karşısında diğer varlıkların da bir takım hak ve ayrıcalıkları vardır. İnsan, mahlukatın en şerefli sidir fakat diğer varlıklarla insanlar arasında mesafe çok fazla değildir. Aralarındaki fark ise farklı farklı işlevleri üstlenmelerinden kaynaklanmaktadır (Ünder, 1996). Kur'an-ı Kerim'de çevre anlayışı oldukça nettir ve doğa ile uyumlu olmayı öngörür. İnsan yaşamsal faaliyetleri için çevresine bağımlıdır ve karşılıklı etkileşim içerisindedir. Kendisine verilen yetenekler sayesinde de çevresini düzenleme yetisine sahiptir. Bu durumu, Kur'an-ı Kerim de vurgular. İlk olarak insanı eşrefi mahlukat olarak değerlendiren Kur'an-ı Kerim, doğanın, insanlar faydalansın diye planlandığını da söyler. Buraya kadar olan kısımdan yola çıkılırsa insan, "dünyanın efendisidir" ve çevresini sınırsız kullanabilir yorumu yapılabilir. Fakat Kur'an-ı Kerim'de dünyanın oluşumu, ay ve güneşin durumu anlatılırken, sürecin bir plan dahilinde ve kurallar çerçevesinde geliştiği ifade edilir. Kur'an-ı Kerim, yağmurla beraber bitkilerin oluştuğunu, hayvanların yaratıldığını ve insanların faydasına sunulduğunu ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Kutsal kitabımız, tüm bunları aktarırken evrenin bir nizam üzerine kurulduğunu, ölçülerin ve kuralların olduğunu da ifade eder. Devamında, yeryüzünde tüm canlıların Allah'ı tesbih ettiğini, onların da insanlar gibi birer ümmet olduklarını ve insanların ölçüyü kaçırmamaları gerektiğini vurgular. Ayrıca, emanetin insanlara verildiğini, insanların karada ve denizde fesat çıkardığını ve meydana gelen olumsuzlukların bir kısmının insanlara tattırılacağını da ifade eder. Bu ifadelerin tamamından çıkan sonuç, çevrenin insan yaşamı için bir ortam olduğu ve insanlar için birçok nimetin verildiği, fakat bu çevre, bir düzen ve denge üzerine yaratıldığı

için insanın bu düzeni bozmadan yaşaması gerekliliği, emanetten dolayı sorumluluklarının bulunduğudır.

Görüldüğü gibi İslam insan merkezli bir yaklaşımdan ziyade, denge merkezli bir yaklaşım sergiler. Canlıların tümünün birer ümmet olduğu ve Allah'ı tespih ettiği vurgusu da hepsinin araçsal değerinin olmasının yanında içsel değeri olduğunu ortaya koyar. İslam, ekosistem dengelerini önemser ve bu dengelerin bozulmaması üzerinden hareketle tüm canlılara karşı merhametli olmayı öğütler.

## **2.1. Kur'an'da Kâinatın ve Dünyanın Yaratılışı**

Kur'an'da kâinatın yaratılışı anlatılırken bir bütünlük içerisinde işlediğine dikkat çekilmektedir. Kur'an'da, "gökleri ve yeri yaratanın", "güneşi ve ayı yasalarına boyun eğdirenin" Allah olduğu (Ankebut, 61-62-63) vurgulanırken, evrenin "bir düzen içerisinde durduğu" (Rum, 25), göklerde ve yerde bulunanların hepsinin Allah'a ait olduğu" ve "boyun eğdikleri" (Rum, 26) belirtilmektedir:

"Varlığı ilkin yaratan, sonra bunu tekrar eden O'dur ve bu O'nun için pek kolaydır..." (Rum, 27).

"O, gökleri görebileceğiniz herhangi bir destek olmadan (duracak şekilde) yarattı, sizi dengede tutması için yere sağlam dağlar yerleştirdi orada her türlü canlının çoğalmasını sağladı..." (Lokman, 10).

"Güneş ve ay bir hesaba bağlı (olarak hareket ederler)" (Rahman, 5).

"Yıldızlar da ağaçlar da secde ederler" (Rahman, 6).

"Göğü O yükseltti, denge ve ölçüyü O koydu ki dengeden sapmayasınız; Ölçüyü düzgün tutasınız ve eksik tartmayasınız" (Rahman, 7-8).

"Görmüyor musunuz Allah yedi göğü birbiriyle nasıl uyumlu yaratmıştır? Onların içinde ayı bir ışık, güneşi ışık kaynağı yapmıştır" (Nuh, 15-16).

"Allah sizi yerden bitirip yetiştirmiştir..." (Nuh, 17).

Buraya kadar verilen ayetlerde yerin ve göklerin Allah tarafından yaratıldığı ve bu sürecin ölçüler ve kurallara göre yapıldığı, bu kural, kaidelere ve ölçülere uyulması gerektiği vurgulanmıştır. Yaratılan her şeyin uyumlu ve bir bütünlük arz ettiği ve insanları da yerden çıkardığı yani çamurdan yarattığı belirtilmektedir. Ayrıca yaratılan yeryüzünün insan ve canlı yaşamına uygun planlandığı da ifade edilmektedir.

Rad suresi 25. ve 41. ayetlerde "... Allah'ın korunmasını emrettiği bağı koparanlar ve yeryüzünde fesat çıkaranların" cezalandırılacakları ifade edilirken, kurulan bu düzenin de bozulmaması istenmekte ve bu durumun fesat çıkarmak şeklinde ifade edilmesi çok dikkat çekicidir.

## **2.2. Birlik Prensibi (Tevhid)**

Tevhid, İslam'ın özünü ve temelini ortaya koyan temel kavramdır ve Allah'ın birliğini ifade etmektedir. Tevhid, insanlığın ve doğa unsurlarının birliğinde de kendini göstermekteyken kâinat; tüm dinamizmiyle, bütün çeşitliliği ve ihtişamıyla Allah'ın eseridir (Özdemir, 2020:182). Tevhid (birlik) kavramı, geçmişte esas olarak Allah'ın tekliği üzerinden yorumlanmış fakat günümüzde bazı Müslüman araştırmacılar tarafından her şeyi kapsayıcı anlamında da kullanılmaktadır. İbnü'l Arabî'nin varlığın birliği yani "Vahdeti Vücut" anlayışını da bu bağlamda değerlendirmek mümkündür. Allah'ın bütün kâinatı övgüyle andığı, Kur'an-ı Kerim'de sıklıkla aktarılmaktadır. Kur'an-ı Kerim, İslam'ı fitrat dini olarak tarif ettiğinden, bazı düşünürler İslam'da yaşam tarzının doğal olarak çevreye duyarlı olmasını gerektiğini belirtmişlerdir (Foltz, 2003:228-229).

Ekolojik yaklaşım açısından birlik prensibi, "insanların rolü doğayı anlamak ve birlikte çalışmaktır, doğayı işgal etmek değil" şeklinde karşılık bulur. Bu sebeple insan, doğa ile bütünlük içerisinde, onun kaidelerini gözetenek faaliyetlerini düzenlemelidir (Kocataş, 2012:574).

### 2.3. Halifelik

İslam'da, Allah, insan ve doğa arasında hiyerarşik bir ilişki söz konusudur. Allah, her şeyin yaratıcısıdır ve insan da Allah'ın yeryüzündeki halifesidir (Uslu, 1995:10). Kur'an-ı Kerim'de insana sorumluluğun yüklendiği ve yaratılanlar içerisinde sorumlu bir varlık olduğu hatırlatılmakta, çevre ile etkileşimlerinde görev ve sorumlulukları belirtilmektedir. İslami bakış açısına göre canlı ve cansız kaynakların tamamı ile dünyanın bütünü Allah'tan gelen kutsal bir emanet ve insan ise Yaratıcının dünyadaki halifesi olarak görülmektedir (A'raf, 10; Bakara, 30; En'am, 165; Fatır, 38-39; Furkan, 39; Sad, 26).

“...Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım” ... (Bakara, 30).

“Ben pişmemiş kuru çamurdan, şekillenmiş kara balçıktan bir insan yaratacağım” (Hicr, 28).

“...Ben çamurdan bir insan yaratacağım” (Sad 71).

Görüldüğü gibi insanın yaratılış serüveni Kur'an-ı Kerim'de çok açık ifadelerle karşılık bulmakta ve insanın halife olduğu da vurgulanmaktadır. Ayrıca insanın yeryüzünün efendisi yapıldığı Neml suresinin 60-64. ayetlerinde belirtilmektedir. Meleklerle hitaben “Yaratılışını tamamlayıp onu insan olarak düzenlediğim ve içine kendi ruhumdan üflediğim zaman, ona secde ederek yerlere kapanın” (Hicr, 29). “Ben ona güzel ve düzgün bir şekil verip rûhumdan üflediğim zaman, siz de hemen onun önünde secdeye kapanın!” (Sad, 72) emriyle insanın yaratılış sürecinin olduğu ve bunun da aşamalardan geçtiğini söylemek mümkündür. Ayrıca yaradılış sürecinin halen devam ettiği de çok açık şekilde vurgulanmaktadır.

Yukarıda zikredilen ayetlerde görüldüğü üzere halife olmak, yaratıcı tarafından konulan kurallara uymak ve onları korumak yönünde de sorumluluk getirmektedir. Ekolojik kural ve kaideler olarak da nitelendirilen bu denge sisteminin, insan tarafından bozulmaması gerekmektedir. Halifelik insana bir ayrıcalık sunarken, sorumluluğu da beraberinde getirmektedir. Ekolojik paradigmalarda tamamında çevreye karşı bir ahlaki sorumluluğun varlığı ifade edilirken, bunun Kur'an-ı Kerim'de tam karşılığı da mevcut durumdadır. İnsanın halifeliği vekillik durumudur, sahiplik ve hükmedici değildir. Vekillikten sahipliğe geçiş ise doğal kaynakların istendiği gibi sömürülmesini ortaya koyar. Sahiplik, hükmetmek ve sömürü, büyüklük taslamak anlamına gelir ki Yaratıcı; Kasas suresi 83. ayette “Büyüklük taslamayın”, İsrâ suresi 37. ayette “Yeryüzünde böbürlenerek dolaşma!...” şeklinde uyarıda da bulunmaktadır. Bu sebeple vekil, asıl sahip olanın yani Yaratıcının koyduğu kural ve düzen çerçevesinde hareket etmeli, çevrede kurulu olan düzenin dengesini bozacak davranışlardan kaçınmalı, emanete sahip çıkmalıdır.

İnsan-çevre ilişkilerini düzenleyen ilkelere göre doğaya ilişkin görüşler, vekillik yani halifeliğin nasıl yorumlanacağına bağlı olarak değişim gösterebilmektedir. Vekillik, insan-merkezli bakış açısıyla yorumlanır ve doğayı sadece araçsal değeri üzerinden ele alınacak olursa, çevreye karşı yaklaşım insan merkezli olur ve insan faaliyetlerinden çevre olumsuz etkilenir. Fakat insanın vekil olarak tayin edilmesi sorumluluk yüklüyorsa, Allah'a ait olan ve en güzel şekilde yaratılmış çevreyi korumaya yönelik sorumluluk çerçevesinde davranış gösterecektir (Timm, 1990).

Kur'an-ı Kerim'deki bazı ayetlerde, doğaya karşı insan merkezli bir bakış açısını ortaya koyabilecek ayetler bulunmaktadır. Bu ayetlerden yola çıkarak doğada var olanların tümünün insanlar için yaratıldığı sonucu çıkarılabileceğinden, çevrenin araçsal bir değere sahip olduğu şeklinde yorumlanabilir. Fakat burada çevrenin araçsallığı, insanın var olabilmesi ve yaşamını sürdürebilmesi için doğanın varlığına bağlı olduğunun ve çevrenin insana ve insan ilişkilerine etkisinin olduğunu kapsar. Aynı zamanda İslam anlayışına göre çevrenin emanet kapsamında olduğu ve hem kutsal hem de insani boyutuyla aralarında bir ilişkiler ağını da ortaya koymaktadır. Bu yönüyle İslam dininin ne sadece insan

merkezli ne de doğa merkezli bir yaklaşım içermediği söylenebilir (Özdemir, 2016:137-138). Bu yoruma ulaşırken ayetleri tek tek ele almamak Kur'an-ı Kerim'e bütüncül şekilde yaklaşmak gerekmektedir. Çünkü hüküm tek ayetten değil bütünden çıkmakta, anlatımlar birbirini tamamlayarak bütünsel bir sonuç ortaya koymaktadır. Halife olan insan, gelecekte halifelik yerine geçecek gelecek nesillere doğa ve çevreyi yaşanabilir, doğal yapısı ve doğal dengesi bozulmamış şekilde bırakmalıdır. Gelecek nesiller de halife olduğu gerçeği ile sorumluluklarını yerine getirmelidir.

#### **2.4. Denge ve Bütünlük**

Denge, herhangi bir sistemde ilişkilerin belli ölçüler ve kurallar çerçevesinde ve mevcut işleyen sistemin bozulmaması, sistemin yapısına uyumu ifade etmektedir. Kur'an'ı Kerim'de bu durum Allah'ın gökyüzünü yaratırken bir ahenk ve uygunluk içinde yarattığı (Mülk, 3-4) ifade edilirken Furkan suresi 2. ayette de her şeyin ölçü ve kurallara göre Allah tarafından yaratıldığı, kâinatta her yerde dengenin olduğu ve bu dengeyi bozmayacak şekilde bir tavır oluşturulması gerektiği anlatılmaktadır. Bu ifadelerin yanında Enbiya suresi 22. ayette Allah'ın haricinde başka Tanrıların var olması durumunda yer ve göklerde düzenin bozulacağı ifade edilmiştir. Aynı zamanda düzeni kuran ve onu gözetenin yalnızca tek olan Allah'ın olduğu vurgulanmaktadır. Allah'ın yedi göğü birbiriyle tam bir uygunluk içinde yarattığı, yaratılışında hiçbir uyumsuzluğun olmadığı, bakıp incelendiğinde hiçbir uyumsuzluğun görülmeyeceği ve göklerin kandillerle süslendiği Mülk suresi 3-5. ayetlerde belirtilmektedir. Denge ve estetiğin göklerin yaratılışında var olduğunu bu ayetlerde görebilmekteyiz. Hicr suresi 19 ve 20. ayetlerde ise arzın yaratıldıktan sonra yayılarak üzerine sağlam dağlar yerleştirildiği, ölçüler çerçevesinde her türden ürünlerin bitirildiği ve insanlar için uygun geçim şartları oluşturulduğu ifade edilmektedir. Bu ayetlerden ve anlatımdan anlaşılacağı üzere her şey bir ölçüye ve dengeye göre yaratılıp şekillendirilmiştir.

Kur'an-ı Kerim'de tabiatta var olan dengenin bozulmaması gerektiği vurgulanmakta ve dengeyi bozabilecek hususlarda da uyarılarda bulunmaktadır. Fesat ve bozgunculuk yapmamakla ilgili Kasas suresi 83. ayette ahiret yurdunun yani cennetin yeryüzünde bozgunculuk yapmayıp büyüklük taslamayanlar için ödül olduğu ve dengeyi gözetenlerin ödüllendirileceği şeklinde ifade edilmektedir. Bu ifadelerin yanında "Güneş ve ay bir hesaba göre (hareket etmekte)'dir. Bitkiler ve ağaçlar secde ederler. Göğü Allah yükseltti ve mîzanı (dengeyi) O koydu. Sakın dengeyi bozmayın. Ölçüyü adaletle tutun ve eksik tartmayın" (Rahman, 5-9) ayetleriyle, kâinatta ve tabiatta bir denge sisteminin var olduğu ve bu dengenin bozulmaması ve ölçüyü tutmada adil olunmasına yönelik vurgu yapılırken, bu sistem içerisinde büyüklük taslamayıp, bozgunculuk yapmayanların cennetle mükafatlandırılacağı net biçimde ifade olunmaktadır. Aynı zamanda birçok (Hud, 84, 85, 116; Bakara, 27, 60, 205; En'am, 74, 85; Şuara 181-183) ayette yeryüzünde ölçüyü ve tartıyı düzgün tutmak, fesat çıkarmak ve bozgunculuk yapma konusunda açık uyarılar mevcuttur.

Bu durum insan merkezli yaklaşımdan ziyade, denge üzerinden yaklaşımı açıkça ortaya koymaktadır. Gökyüzünden başlayarak bir kurallar zinciri olduğu da açık bir şekilde anlatılırken, bitkiler ve ağaçların bu düzen ve kurallara itaat ettiği, bunun belirtisi olarak secde ettikleri sonucu çıkarılabilir ki, Rahman suresi 5-9. ayetleri de kuralların ve dengenin varlığı ile ilgilidir. Ayrıca Ahzap suresi 72. ayette, "emanetin insana yüklendiği fakat insanın zalim ve cahil olduğu" vurgusu, emanete gerekli özeni gösteremeyeceği anlamını da beraberinde getirir. Fakat bu ayette dikkat edilmesi gereken husus insan merkezlikten ziyade denge üzerine yönelmesi ve insanın zalimliği, cahilliğinden dolayı yanlış işler, bozgunculuk yapabileceği ve dengeyi etkileyebileceğidir. Başka bir ayette ise; "Yine onlar ki,



emanetlerine ve verdikleri sözlere riâyet ederler” (Mü’minun, 8) ifadesiyle, inananlardan, emanete sahip çıkanların olduğu da ifade edilmektedir. Maide suresi 64. ayette “...Allah ise bozguncuları sevmez” ifadeleri yer alırken, başka bir ayette, “Sizinle savaşanlara karşı Allah yolunda siz de savaşın. Ancak aşırı gitmeyin. Çünkü Allah aşırı gidenleri sevmez” (Bakara, 190) ifadeleriyle, savaşta dahi aşırı gidilmemesi ve aşırı gidenleri Yaraticıcının sevmeyeceği de açıkça belirtilirken yine dengeye işaret etmektedir. Benzer ifadeler “... Artık ölçüyü tartıyı tam yapın, insanların mallarının değerini düşürmeyin, düzene sokulduktan sonra yeryüzünde bozgunculuk yapmayın” (A’raf, 85), “İlişkilerinizi böyle kurmazsanız yeryüzünde bir fitne ve büyük bir bozulma olur” (Enfal, 73), “Allah’ın korunmasını emrettiği bağı koparanlar ve yeryüzünde fesat çıkaranlar var ya işte rahmetten mahrum olmak da onlar içindir; dünyanın kötü sonu da onlar içindir” (R’ad, 25), Yeryüzünde düzeni bozan ama düzeltmeye yanaşmayan aşırıların istediklerini yapmayın” (Şuara 152), “...Bilesiniz ki O, haddi aşanları sevmez. İslah edilmesinden sonra yeryüzünde bozgunculuk yapmayın...” (A’raf, 55,56) ayetlerinde de görülmektedir. Bu ayetlerde yeryüzünde denge ve düzenin var olduğu ve bu denge kurulduktan sonra insanların bu denge ve düzen içerisinde sorumluluğunun farkında olarak hayatlarını sürdürmeleri gerektiği ifade edilmiştir.

Yukarıda verilen ayetlerde, hayatın her alanında dengenin korunması gerektiği ve aşırılıkları Allah’ın sevmediğine dikkat çekilmektedir. Bu yaklaşım hem sosyal hayatta hem de çevre ile ilişkilerde dengenin korunması gerektiğine açık işaretler taşımaktadır. Çevrecilik açısından değerlendirildiğinde Rahman Suresi “çevre suresi” olarak da adlandırılabilir ve özellikle 7. ve 8. ayetler, çevre konusunda gerekli mesajları vermektedir. Hicr suresi 19. ayette Allah’ın, “doğada var olan her şeyi bir denge ve uyuma göre yarattığını” vurgulamaktadır (Atalay, 2008). Allah’ın koyduğu kanunlar ve nizam çerçevesinde insanların çevre ve toplumsal davranışlarında ahlaki sorumluluk ile hareket etmesi gerekliliği Yaraticı tarafından net olarak ortaya konmaktadır. Burada sorumluluk, doğadaki dengeye göre hareket etmek ve bu dengeyi gözeterek dengenin yaratıcısına ulaşmaktır (Demir, 2012:10).

Kur’an-ı Kerim’de ifade edilen nizam yani denge, ekoloji biliminde ekolojik denge olarak ifade edilmekte ve canlılar ile çevre arasındaki etkileşimin kurallar çerçevesinde işlediği anlamına gelmektedir. Kur’an-ı Kerim’de sözü edilen denge ile bu denge örtüşmektedir ve her iki ifadede de yer alan dengenin herhangi bir şekilde bozulması durumunda biyolojik çeşitliliği de insan hayatını da olumsuz etkileyeceği açıktır. Kur’an-ı Kerim’de dengenin bozulması konusu; “İnsanların kendi işledikleri (kötülükler) sebebiyle karada ve denizde bozulma ortaya çıkmıştır. Dönmeleri için Allah, yaptıklarının bazı (kötü) sonuçlarını (dünyada) onlara tattıracaktır” (Rûm, 41) şeklinde ifade edilirken, bugün yaşanan çevre sorunları, iklim değişikliği etkileri ve sonuçları ile benzerliği açık olarak ortadadır. Aynı şekilde “İslah edilmesinden sonra yeryüzünde bozgunculuk yapmayın...” (A’raf suresi 56) şeklinde aynı ifadeyle karşılaşılmaktadır. İklim değişikliği ve çevresel kirlilik sebebiyle okyanusların asitleşmesi, okyanus ve denizlerde ölü bölgelerin oluşması, musilaj oluşumu, çöplerle okyanusların kirletilmesi, akarsuların ve göllerin kirlenmesi, insanoğlunun yaptığı bozgunculuk ve bunun sonucu olarak tattığı kuraklık, su kıtlığı, fırtına sistemlerinde ve yağış rejimindeki değişimler bazı kötü sonuçlar olarak değerlendirilebilir.

Yaraticı, sistemli bir şekilde düşünenler için bir delil ve ibret olduğunu bizzat kendisi beyan etmektedir. Yunus suresi 24. ayette yağmur ile insanlar ve hayvanlar için besin kaynağı olan yeryüzündeki bitkilerin büyüüp geliştiği, yağmurla berber yeryüzünün rengarenk bir hal alarak güzelliği ile göz kamaştırdığı belirtilmektedir. Ayette yeşil alanların önemi vurgulanarak, bu alanlar yeryüzünün takıları, ziyneti olarak görülmekte ve bitkilerden diğer canlıların besin olarak istifade

ettikleri belirtilmektedir. A'raf suresi 57 ve 58. ayetlerde yağmurun ve bitkilerin oluşumundan bahsetmektedir. Rüzgarlarla taşınan bulutların yağmurun müjdecisi olduğu, ölü olarak ifade edilen kurak alanlara yönlendirilip o beldelerde çeşit çeşit meyveler oluştuğu belirtilmektedir. Bilindiği üzere bitkiler pirimer üretici durumundadır ve besin zincirinin temelini oluşturmaktadır. Ayet, baştan sistematik olarak ele alındığında dünya hayatını anlatış şeklinin bir düzen dahilinde gittiği de görülmelidir. Su ile başlayan hayat, tabiatta bitkilerle oluşan güzellik, insana nimetlerin verildiğini fakat insanların, bunları kendilerinin yaptığını düşünerek böbürlendiğini ve ansızın gelen bir felakete hepsinin yok olacağı belirtilmektedir. Aynı zamanda insanın kibri ve kendini büyük görmesi sonucu olabilecek sonuçlar da Kur'an-ı Kerim'de ortaya konulmuştur. "Görmez misin ki, göklerde olanlar, yerde olanlar, güneş, ay ve yıldızlar, dağlar, ağaçlar, yeryüzünde hareket eden bütün canlılar ve insanlardan birçoğu Allah'a secde etmektedir; ..." (Hac, 18) ifadelerinde görüldüğü üzere tabiat bir bütün olarak ele alınmakta ve Allah'a hem fiziksel çevrenin hem de biyolojik çevrenin secde ettiği belirtilirken, insanlardan bir kısmının bunun dışında kaldığını ve bu insanların da hükmünün kesin olduğu vurgulanmaktadır. Bu ifadeler hem fiziksel çevreye hem doğal çevreye bir içsel değer kazandırmaktadır. Fatır suresi 28. ayette insanlar ile diğer canlılar arasında bir ayırım yapılmaksızın aynı şekilde, çeşit çeşit renklerde olduğu ifade edilirken, yine doğal çevreye vurgu yapıp insanlarla bir tutularak, içlerindeki renk çeşitliliğine dikkat çekilmiştir.

Kur'an-ı Kerim'de, doğada yaratılan her şey bir denge unsuru olarak nitelendirilmekte ve dengenin mükemmel olduğunun altı çizilmektedir. Bu durumda insanın görevi, doğada mevcut dengeye uygun davranmak ve bu dengeyi yaratan Allah'a ulaşmaktır. Kur'an-ı Kerim, doğada mevcut olan dengeden sık sık bahsetmekte ve "sakın dengeyi (mizanı) bozmayın" şeklinde uyarırken, insanın var olan bu dengenin bozulmaması için dengeyle uyum içinde yaşaması ve dengeyi koruma sorumluluğunda olması gerekmektedir (Demir, 2012:10).

Kur'an-ı Kerim'de çok net bir şekilde; yerler ve gökler birlikte bir bütünlük prensibi içerisinde ele alınmakta ve her türlü anlatımda dengeden söz edilmektedir. Yağmurun yağması, bitkilerin büyümesi ve akarsuların bir nizam çerçevesinde akışında hep bir düzen ve dengeden söz edilmektedir. Aynı zamanda Allah'tan, insandan ve çevreden bahsedilirken, bütünlük ilkesi çerçevesinde bu üç unsur göz önüne alınarak atıflar yapılmaktadır. Varlıklar arasında bir ilişkinin olduğu, bütünlük ve denge ilkesine bağlı olarak birbirlerinden kopuk olamayacağı prensibi, onların karşılıklı bir ilişki içinde olduklarını ve birbirlerini etkileyebileceğini de gösterir.

İslam dinine göre ahirette, insan yalnızca insanlarla veya toplumla ilişkileri yönünden değil, aynı zamanda kendisine emanet edilen doğaya karşı davranışları yönünden de hesaba çekilecektir (Özdemir, 2006:182). Bu durum, inanç sistemi açısından büyük önem taşır ve doğaya karşı davranışların da emredilen düzeyde olmasına yol açar. Bilimsel eserler, kâinattan "Kozmos" olarak bahsederler. Kozmos ise disiplin uyum ve denge anlamına gelmektedir. Geçekten de kâinatta mikro alemde makro aleme kadar her şeyin bir düzen ve hesap içerisinde, bir uyum içerisinde yaratıldığı görülmektedir. Bu "Kozmos Alemde", canlı cansız her varlık, kendi için konulmuş prensipler, ölçüler ve kanunlar çerçevesinde hareket eder ve yaşamlarını buna göre sürdürüp, ölürler. Bu durum Yaratıcının denge prensibi ve ölçüsüdür (Özen, 1999:17-18). Her türün doğada özel bir işlevi vardır ve doğadaki her şey, bir başka şeyle bağlantılı veya karmaşık haldedir. İnsanda bu bağlantı ve karmaşıklıkların içinde yer almaktadır ve bu bağlantı, ekolojinin birinci kanunu durumundadır. Doğadaki denge de bu karmaşık ilişki ağıyla oluşmaktadır (Kocataş, 2012:571-572).

## 2.5. İsrafın Haramlığı: Aşırı Üretim ve Tüketim Dengesi

İslam'da israf, insanlar için haram kılınmıştır. İsraf ihtiyaç fazlasını kullanma, yerinde ve yeterli düzeyin dışında kullanma durumudur. Bu sebeple ihtiyaç fazlasına yönelmeme, doğal kaynakların aşırı kullanımına engel olacak ve tüketim miktarını da azaltacaktır. Tüketim anlayışının değişmesi zaten başlı başına doğal kaynaklarda rahatlama sağlamaktadır. Kapitalist sisteme karşı en büyük önlemlerden birisi de israf etmemektir. Ayrıca beslenme alışkanlıklarındaki değişim ve sağlıklı beslenme, çevre sorunlarının ortadan kaldırılmasında başlı başına önlem olarak karşımızdadır. Kur'an-ı Kerim'de "yiyiniz, içiniz israf etmeyiniz" emri, sağlıklı beslenmenin gerekliliği ve aşırı tüketimin durdurulması yönünde ele alınarak değerlendirilebilir. Kur'an-ı Kerim'de israftan kaçınma konusunda net uyarılar vardır. Araf suresi 31. ayette "...Yiye için fakat israf etmeyin. Çünkü Allah israf edenleri sevmez" (A'raf, 31) ve "Elbette israfçılar şeytanın dostlarıdır ve şeytan, Rabbinde nankördür" (İsra, 27) şeklinde ifadeler yer almaktadır. Burada, Allah'ın israfı sevmemesi, israfçıların şeytanın dostları olduğundan dolayı, insanlar için kaçınılması gereken durumdur. Allah, tabiatı insanın emrine vermekle birlikte insanı, çevreyi doğru kullanması konusunda uyarılmış (Sancaklı, 2001), çevreden ihtiyaçlarını karşılarken israftan kaçınarak bilinçli davranmaya, savurgan olmamaya ve çevreye zarar vermeden, ihtiyaçları ölçüsünde davranmayı emretmiştir (Ellek, 2016).

Aynı zamanda En'am 141-142. ayetlerde Allah'ın türlü rızıklar verdiği, bunlardan yararlanılmasını fakat israf edilmemesini, Allah'ın israf edenleri sevmediği ve şeytana uyulmaması gerekliliği vurgulanmakta; akrabaya, yoksula ve yolcuya hakkının verilmesi fakat gereksiz yere saçılıp savurulmaması, savurganların şeytanın dostları olduğu ifade edilmektedir (İsra, 26,27). Furkan 7. ayette ise iyi kullar tarif edilirken, harcama yaptıklarında ne saçıp savururlar ne de cimrilik ettiklerini ve makul bir denge içerisinde davrandıklarını belirtmektedir. Harcamalarda israf edilmemesi, dengenin oluşturulması ve korunması açısından önem taşımakta ve kaynakların aşırı tüketimine de engel teşkil eder. İsraf, ihtiyaçtan fazla kullanmamanın yanında çok başka bir noktaya, döngüsel ekonomiye de işaret eder. Kaynakların kullanımında doğrusal üretim yerine, döngüsel üretime geçmek de israf etmemek anlamına gelmektedir. Döngüsel sistem, kaynaklar üzerinde baskıyı azaltırken aynı zamanda çevre kirlenmesinin önünde de engel teşkil eder ve doğal dengenin bozulmasını önler. Günümüzde çevre sorunlarının ve doğal dengenin bozulmasında en önemli faktörlerin başında israf, yanlış ve aşırı tüketim gelmektedir. İslam'da çevre hukuku ile doğrudan ilgili olan temel prensip, israfın haram oluşudur. Zira israf, doğal kaynakların sınırlı imkanlarını kısa sürede yok edebilecek en büyük etkenlerdendir. İsrafın haramlığı ilkesi, tutumluluğun egemen kılınması ve herkesin her alanda orta yol/iktisat diye ifade edilebilecek bir düşünceye dayalı hayat felsefesi oluşturmasıdır (Gümüş Böke, 2020:245).

Doğal kaynakların sınırlı olmasından dolayı, gereksiz yere kaynaklar israf edilmemelidir. Kaynakların sınırlı olması, bu kaynakların bitebileceği anlamına da gelmektedir. Biyolojik sistemlerde atık madde yoktur ve atık olarak ifade edilen organik madde sürekli döngüye girer. Dünyanın fiziksel, kimyasal ve biyolojik kapasitesini azaltan faaliyetlerden kaçınılması gerekmektedir. Zira, tüm yaşamı ve insanın ekonomik faaliyetlerini destekleyen dünyanın yetersizliği ve dengesizliği her şeyin sonu anlamına da gelir (Kocataş, 2012:575). Bugün Türkiye'de uygulamaya sokulan sıfır atık projesi, israfın önüne geçilmesinde tüm dünyaya örnek durumundadır. Fakat sıfır atık projesinde, kirleticilerin kaynakta ayrıştırılması gerekliliği de açıkça ortadadır. Ayrıştırma işlemi, atıkların olduğu kaynakta yapıldığında, atıktan geçinen sosyal kesiminde daha iyi şartlarda aynı sektörde çalışmasına da imkân verecektir. Sıfır atıkla değerlendirilen kullanılmış her şey, dönüştürülerek döngüsel ekonomiye oluştururken, doğal kaynakların üzerindeki baskı azalır. Aynı zamanda israfın engellenmesi açısından,

ürünler üretilirken doğrusal üretim değil döngüsel üretim göz önünde tutularak dönüşebilecek maddelerden üretim gerçekleştirilmelidir. Bu sayede ekonomik sistem dengede işlerken doğa ile uyumlu bir üretim şekli ortaya çıkar.

İsraf, tüm alanlarda uygulanabilecek bir mana ifade etmektedir. Su kullanımında tasarruf, yağmur hasadı yaparak suyu biriktirmek, tarımda ve sulamada kullanılan sistemlerde kapalı basınçlı sulama sistemlerine geçilmesi, şehirlerde kanalizasyonla yağmur suyu kanallarının ayrıştırılması ve atık su arıtma tesislerinin modernizasyonu, sisteme tekrar döndürülmesi ve iyi çalışması sağlanır. Bu uygulamalarla suda israfın önüne geçilir ve böylece suyun daha etkin kullanımı hayata geçirilir. Böylece sürdürülebilir ekonomik bir sistemin oluşması sağlanır. Ayrıca, meyve sebze gibi bozulabilecek yiyecekler, ülke çapında günlük olarak raf süreleri tespit edilerek, bozulmadan ihtiyacı olan ailelere dağıtılması birçok sorunu çözer. Bozulan organik maddeler ve evsel organik maddeler toplanarak organik gübre olarak kullanılması sağlarsa hem israf edilmemiş olur hem de doğal sistemler üzerinde oluşan baskı ortadan kaldırılır. Bu ve benzeri yöntemlerle israf engellenirken sağlıklı işleyen bir ekonomik sistem oluşturabilmekte mümkün görünmektedir.

## **2.6. Temizlik**

Dünya bir mescittir ve mescidin temiz olması gerekmektedir. İslam'da hem bedensel hem de çevre temizliği konusuna vurgu yapılmaktadır. Temizlik, kirlenmenin karşıtı olması nedeniyle doğrudan kirlilik karşıtı bir anlayış olarak İslam'da vardır. "Resulüm! Pis ve murdar olan şeylerin çokluğu seni hayrete sevk etse bile: "Pis ve murdar olanla temiz ve hoş olan asla bir değildir" de. Öyleyse ey selim akıl sahipleri, Allah'a karşı gelmekten sakının ki kurtuluşa eresiniz" (Maide, 100). "Allah tevbe edenleri de sever, temizlenenleri de" (Bakara, 222). Kirlenmenin hoş olmadığı ve Allah'ın temizliği sevdiği açıkça ifade edilmektedir. Vahiy kültürüne göre yeryüzü, bütün olarak ele alınmış ve bir eve benzetilmiştir. Bu sebeple temizlik prensibi üzerinden, yeryüzünün her yeri temiz olmalıdır. Peygamberimiz Hz. Muhammed, "temizlik imanın yarısıdır" şeklinde temizlik konusunu ifade ettiğine göre Müslüman yaşam faaliyetlerini gerçekleştirdiği mekanları ve ortamı temiz tutmalıdır (Özen, 1999:231). Allah temizliği seviyor ve doğada dengeler koyup tüm kâinatın kendisini tespih ettiğini bildiriyor, canlıların birer ümmet olduğunu, yeşilin de yeryüzünün ziyneti olduğunu belirtiyor ve kerîm sıfatı veriliyor ise, insana düşen bu dengeyi bozmamak, yeşili yok etmemek, kirletmemektir ki böyle davranırsa insan, Allah'ın rızasını da kazanacaktır. Eğer durum böyleyse ne teknolojiden ve gelişimden vazgeçecek ne de dünyayı yok oluştürecek faaliyetler yapacaktır. İnsan ve toplumlar atık suları arıtarak, baca gazlarını filtre ederek, katı atıkları dönüştürerek ve doğal sistemleri kirletecek işlerden vazgeçerek hem ekosistemi hem insanlığın geleceğini riske atmadan Allah'ın emirlerini de yerine getirmiş olacaktır. Ayrıca dinimizde Allah'ın temizliğe verdiği önem ve temizliğin Allah sevgisinin bir ölçüsü olduğu vurgulanmakta ve abdest ile ilgili ayette, maddi temizliğin bireysel boyutu üzerinde durulurken aynı zamanda müminin miracı olan namazın temel şartının da temizlik olduğu belirtilmektedir. Çevre kirlenmesini önlemenin birinci yolu, birey ve toplum olarak temizlik bilincine sahip olmaktan geçmektedir (Gümüş Böke, 2020:246-248).

## **2.7. Hak-Hukuka Saygı ve Sorumluluk**

Bakara suresi 116. ayette "Göklerde ve yerde ne varsa yalnızca Allah'a aittir ve tamamı O'na boyun eğmişlerdir" şeklinde ifade edilirken Hac suresi 32. ayette "...Kim Allah'a ait nişanelere saygılı davranırsa, bu kalplerin takvâlı olmasındandır" ve aynı surenin 38. ayetinde "Biz o büyükbaş hayvanları da Allah'ın size nişanelerinden kıldık; sizin için onlarda nice yararlar vardır" denilerek Allah'a ve

nişanelerine saygı duyulması, davranışların buna göre şekillendirilmesi vurgulanmaktadır. Burada büyük ve küçükbaş hayvanların Allah'ın nişaneleri arasında sayılması çevrecilik açısından oldukça büyük önem taşımaktadır. Varlıkların en şerefli olarak en güzel biçimde yaratılan insan, yeryüzünün de efendisi durumundadır. Burada ifade edilen efendilik, hükmetme ve tahakküm almadan ziyade efendiliğe sorumluluk yüklemektedir. Kur'an-ı Kerim'de, insana sorumluluklarının olduğu sık sık hatırlanmakta ve çevre ile etkileşimlerinde aşırılığa kaçmaması, dengeyi gözetmesi öğütlenirken, aynı zamanda bu işlerde sorumlulukları olduğu da belirtilmektedir. İnsanın sorumluluk alanı ise bilinçli olarak kendi iradesi ile müdahil olduğu etkileşimlerde dir. Bu etkileşim ister toplumla ister çevresi ile ilgili olsun, müdahil olduğu tüm eylemleri kapsamaktadır. Toplumsal manada, karada ve denizde bozgunculuk yapması kendi iradesi doğrultusunda yapılan işlerdir ve bu bozgunculuk, sorumluluğun göz ardı edilmesi manasına gelmektedir. Bu bozgunculuk veya olumsuz değişimler, çevre sorunları ve ekolojik bozulmalar olarak ele alınmalıdır ki ekolojide ekosistem ana olarak da ikiye ayrılmaktadır. Karasal ekosistemler ve sucul ekosistemlerde insanın bozgunculuk yapması, sadece insan faaliyetlerinin etkisi sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu duruma sebep olan çevre kirliliği ve oluşturduğu sorunlardır. Bu bozgunculuğun bir kısmının insana hatırlatılması, sorumluluklarının da hatırlatılması anlamına gelmekte ve bu hatırlatma ile doğru yola dönmeyinin sağlanması amaçlanmaktadır. İnsanların çevreye olan davranışlarında bir ahlaki sorumluluğun olması ve bu ahlaki kurallar çerçevesinde hareket etmesi gerekmektedir. İslam'da Allah, insan ve doğa arasında en üstte Allah'ın, sonra halife olan ve Allah'ın yarattıklarını korumakla sorumlu olan insanın ve sonrasında da diğer varlıkların konumlandırıldığı hiyerarşik bir ilişki söz konusudur (Uslu, 1995; Ünder, 1996). "O (Allah) ki, yarattığı her şeyi güzel yapmıştır" (Secde, 7) ve "İslah edilmesinden sonra yeryüzünde bozgunculuk yapmayın" (A'raf, 56) şeklinde ifade edilerek, sorumluluk dahilinde dengenin gözetilmesi istenmektedir. Eğer insan, sorumlulukları çerçevesinde hareket etmez ise çevredeki varlıklara karşı adaletli davranmazsa, fesada sebep olacaktır. Bu durum da insanoğlunun sonunu getirecektir. Diğer varlıkların hepsi insanlar gibi bir ümmet olarak Allah tarafından yaratılmış ve onu tesbih edip ona boyun eğiyorlar ise saygıya layıktırlar. İnsanın doğal-toplumsal çevresine göstereceği saygı, hakka riayet ve adaletli tavır, Allah'ın koyduğu kurallar çerçevesinde oluşturduğu dengeyi yani, ekosistemdeki dengeyi de koruyacaktır.

İslam'da, din kuralları ile ahlak kuralları arasında bir ayrım yoktur, din kuralları aynı zamanda ahlak kurallarıdır ve bu kurallara uyan kişi iyi ahlaklıdır. İslam'da din kuralları ve ahlaki sorumluluklar hem Tanrı ile olan ilişkileri hem de yaratılan varlıklarla ilişkileri düzenler ve din-ahlak kuralları, müminlerin tüm ilişkilerini kuşatır. Tanrı dahil bütün var olanlar, ahlaksal topluluğun üyeleridir. Bu sebeple inanlar, diğer varlıklara karşı belli şekillerde davranmakla sorumludur ve diğer varlıklara karşı davranışları, günah ve sevap olarak değerlendirilmektedir. İslam dinine inananlar, her şeyden önce Allah'a karşı sorumludur ve birbirlerine karşı sorumlulukları da Allah'a karşı sorumluluktan kaynaklanmaktadır. Müminlerin birbirlerine ve diğer varlıklara karşı sorumluluklarının, doğrudan ve dolaylı olup olmaması açısından bir fark olmayıp, Tanrı'ya karşı olan doğrudan sorumluluktan kaynaklanmaktadır (Ünder, 1996:153). Ekolojik açıdan, her canlının doğada yaşamaya ya da yaşam mücadelesi vermeye hakkı vardır. Sadece bu sebeple, doğaya saygı çok büyük önem taşımaktadır (Kocataş, 2012:574).

İnsanlar, sorumluluk ilkesi gereği hareket ettikleri sürece çevreye karşı daha hassas ve dengeleri gözetken bir tavır içinde olacaktır. Sorumlu insan, gerçekleştirdiği faaliyetler, yapıp yapmadıklarından kaynaklanan sonuca katlanan insandır. Bu kapsamda Kur'an-ı Kerim'de, her insanın kendinden sorumlu olduğu, başkasının günahını yüklenmenin mümkün olmadığı ifade edilmektedir. Aynı zamanda insanın mükemmel bir biçimde yaratıldığı ve dünyanın, insanın yaşamına elverişli bir şekilde hazırlandığı,

yeryüzünü imar ederken çevreyi de koruma görev ve sorumluluğu da insanların sorumluluk alanına girdiği ve bunun için insanın donanımının da tam olduğu belirtilmektedir. Sorumluluk çerçevesinde insan, emanet duygusuyla hem Allah'a hem de çevreye karşı sorumluluğunun bilincinde hareket etmelidir. Çevre açısından sorumluluk ve emanet bilinci göz önüne alındığında hem toplumsal hem de bireysel olarak insanlar çevrenin korunmasından sorumludur. Tabiattaki varlıklar üzerinde insanın sınırsız tasarruf hakkı söz konusu değildir ve kâinat, Allah'ın mülkü olması sebebiyle sorumluluk bilinci taşıyan her insan tabiatın mutlak sahibi olmadığının farkına vararak, onun kendisine verilen bir emanet olduğu bilinciyle davranış sergilemelidir (Gümüş Böke, 2020:243-245).

## 2.8. Tüm Canlıların Ümmet Olması ve Canlıların İçsel Değeri

En'am suresi 38. ayette "canlıların insanlar gibi birer topluluk olduğu" ifade edilirken Kur'an'da "hiçbir şeyin eksik bırakılmadığı" belirtilmektedir. Başka bir ayette "yaratılanların tümünün Allah'ı tesbih etmek üzere yaratıldığı" ifade olunmaktadır" (İsra, 44). Hac suresi 18. ayette ise "Görmez misin göklerde ve yeryüzünde bulunanlar; güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar, hayvanlar ve insanların birçoğu hep O'na secde etmektedir! ..." ifadeleri ile yaratılan her şeyin Allah'a secde ettiği, insanların bir kısmının buna itaat etmediği açıkça belirtilmektedir. Fatır Sûresi 43. ayette ise "Gerçek şu ki Allah, koyduğu düzenden sapmamaları için gökleri ve yeri tutmaktadır. Şayet sapacak olsalar artık O'ndan başka hiç kimse onları tutamaz..." şeklindeki ifadede de anlaşıldığı üzere düzenin bozulması halinde sadece onu düzelterebilecek olanın Allah olduğu net olarak anlaşılmaktadır. Fatır suresi 44. ayette ise Allah'ın yasalarında hiçbir değişiklik olmayacağı ve bir sapmanın bulunamayacağı belirtilmektedir.

Canlıların insanlar gibi birer topluluk, ümmet oldukları ve yaratılan her şeyin Allah'a secde ediyor ve onu tesbih ediyor olması sadece canlılara değil aynı zamanda fiziksel çevreninde bir değer olduğunun ifadesi durumundadır. Yani yaratılan her şeyin bir içsel değerinin var olduğunu söylemek mümkündür. Buradaki içsel değer ise Allah'tan gelmektedir. Nahl suresi 68-69. ayetlerde Allah tarafından bal arısına vahiy edildiği ve yapacağı işlerin ona anlatıldığı belirtilmektedir. Bu ayette insan dışı varlıklara vahiy edilmiş olması, çevre ve doğa açısından oldukça dikkat çekicidir. Bal arısına vahiy edilmesi, bal arısının içsel değerinin olduğunun açık ve net göstergesidir ki yaratılan canlıların da ümmet olduğu ifadesi ile güçlü bir içsel değeri işaret etmektedir. Ayrıca bal arısına vahiy edilen, çiçeklerin döllenmesi açısından da büyük önem taşımaktadır. Diğer varlıkların ümmet olarak ifade edilmesi, Allah'ı tesbih etmeleri, onlarla olan ilişkilerin bu kural üzerinden işlemesi gerektiğini açıkça ortaya koymaktadır. İslam'a göre bütün canlılara karşı sorumluluğun var olduğu ve canlılar arasında sorumluluk açısından ayırım olmadığı açıktır. Allah yeryüzünü sadece insanlar için değil, tüm canlılar için yaşam alanı olarak yaratmıştır. Bu sebeple insanların canlılara karşı hakkaniyet ölçüsünde şefkat ve merhametle davranması gerekmektedir (Gümüş Böke, 2020:253).

İslam dininde, insanın ne kendisine ne de diğer varlıklara değer vermesi söz konusu değildir. Değer verse de o insanın verdiği değerdir fakat varlıkların gerçek değeri Allah'ın onlara verdiği değerdir ve değer kaynağı Allah'ın kendisidir (Ünder, 1996:154). Allah tüm varlıklara bir değer atfetmekte, aynı zamanda da insanlar için araçsal değer ifade ettiklerini de belirtmektedir. Bununla beraber ekosistem içerisinde tümünün bir işleve sahip olması, canlılığın var olabilmesi açısından da büyük değer taşımaktadır. Sistemin her parçasının bir öz değere sahip olması kaçınılmaz olduğu gibi, karşılıklı araçsal değerde olmaları da ekolojik ilişkilerde kaçınılmazdır ve değer kaynağı da Yaratıcıdır. İslam, insanlardan yaşadığı çevreye karşı sorumlu, orayı imar eden, bozgunculuk yapmayan, çevrenin

kendisine dengeleri ve kuralları ile bir emanet olarak sunulduğunun bilincinde ve çevreye karşı sorumluluklarını yerine getiren bir varlık olması istenmektedir (Gümüş Böke, 2020:256).

### 3. EKOLOJİK PARADİGMALAR KARŞISINDA İSLAM'IN EKOLOJİK YAKLAŞIMI

Ekolojik ilkeler yönünden ele alındığında, doğanın bütünlüğü ilkesine; Kur'an-ı Kerim'de tevhit anlayışıyla vurgu yapıldığı açıktır. Doğanın sınırlarının varlığı ilkesi; karada ve denizde bozgunculuk yapma ifadesi ile doğada sınırların olduğu olarak ele alınabilir. Doğanın özdenetimi ilkesi ise ölçünün konulması, bir ölçüye göre doğanın işlemesi ve dengenin korunmasında net olarak ifade edilir. Ölçü var ise kendi içerisinde bir öz denetim olması kaçınılmazdır. Doğanın çeşitliliği veya biyoçeşitlilik; insanların ve diğer canlıların renk renk yaratıldığı ifadesi biyoçeşitliliğe vurgu yaparken, bitkilerdeki çeşitlilik ise dünyanın ziyneti olarak ifade edilmektedir. Doğaya karşı elde edilen her başarının bir karşılığı olması ve doğanın geri tepmesi ilkeleri; bu iki ilke, karalarda ve denizlerde bozgunculuk yapıldığı takdirde bir kısmının insana tattırılacağı ile anlatılmaktadır. En uygun çözümü doğa bulur ve doğayla birlikte gitme ilkesi ise dengenin korunması ve sorumluluk çerçevesinde hareket edilmesi şeklinde karşılık bulmaktadır. Ayrıca hiçbir popülasyon sonsuz büyüyemez bu sebeple doğada popülasyon büyümesini sınırlayan faktörler vardır. Bunlardan birisi de rekabettir ve hem tür içi hem de türler arası rekabet görülmektedir. Bu durum, Bakara suresi 251. ayette "... Eğer Allah'ın, insanların bir kısmı ile diğer kısmını engellemesi olmasaydı yeryüzünde düzen bozulurdu..." ifadesinde karşılık bulmakta ve düzeni dengede tutan bir insanlar arası rekabetten söz edilmektedir.

İslam'ın ekoloji anlayışının sığ ve derin ekoloji yaklaşımlarıyla karşılaştırmasını aşağıdaki tabloda görebiliriz:

Tablo 1: Sığ Ekoloji, Derin Ekoloji (Çüçen, 2011) ve İslamî Ekoloji

<i>Sığ Ekoloji</i>	<i>Derin Ekoloji</i>	<i>İslamî Ekoloji</i>
Doğadaki çeşitlilik bizim için değerli bir kaynaktır.	Doğadaki çeşitlilik kendisi için değer taşır.	Doğadaki çeşitlilik insanlar gibi ümmettir. Allah'ı tespih eder ve bu sebeple içsel değer taşır.
İnsan için olmayan değerden söz edilmez.	Değeri insan değeri olarak anlamak, ırkçı bir önyargıdır.	Doğanın insan varlığının devamı için araçsal değeri vardır. Ekosistem içerisinde var olan tüm canlılar birbirleri için araçsal değere sahiptir. İnsanlara nimet olarak sunulur ve var olan dengenin korunması gerekir.
Bitki türleri insanların yararına tarım ve tıpta kullanıldığı için değerlidir.	Bitki türleri korunmalıdır, çünkü onların değeri özlerindedir.	Bitkiler canlılığın temelinde yer alır ve hayatın devamlılığını sağlar. Bitkiler yeryüzünün ziynetidir. Yaşamın temeli durumundadır ve Allah'a secde eder. Kur'an bitkilerden kerîm sıfatıyla bahseder.
Kirlenme eğer ekonomik büyümeyi etkiliyorsa durdurulmalıdır.	Kirlenmenin durdurulması, ekonomik gelişmeden önce gelir.	Kirlenme bozgunculuk olarak tarif edilir ve bozgunculuk dengeyi bozar. Dengenin gözetilmesi ve uygulamaların denge esaslı olmasını öngörür. Allah bozgunculuğu ve bozguncuları sevmez.
Gelişen toplumlardaki nüfus artışı, ekolojik dengeyi tehlikeye sokmaktadır.	Dünya nüfusunun artışı ekosistemi tehdit etmektedir ama gelişmiş ülkelerin davranışları daha tehlikelidir.	İnsanlar tavırlarında sorumluluk sahibidir. Dengenin sorumluluğu insana yüklenmiştir. Dünya nüfusunun artışı kendi kendini düzenler ve nüfus kontrolü açısından hadislerde öneriler mevcuttur. İnsan zalim ve cahildir.
Kaynak, insan için yararlı her şey demektir.	Kaynak, tüm yaşam için kaynaktır.	Kaynak, tüm canlı hayatı için kaynaktır. İnsanlar, yerde yürüyen canlılar aynı şekilde çeşit çeşit renklerde.
İnsanlar yaşam standartlarında geniş çaplı bir gerilemeye razı olmazlar.	İnsanlar, aşırı gelişmiş ulusların yaşam standartlarının düşmesine değil, genel yaşam niteliğinin düşmesine razı olmazlar.	Allah israfı ve aşırılığı sevmez. Aşırı davranışlar Kuran'da tasvip edilmez. Makul ölçülerde yaşamın sürdürülmesini tavsiye eder.

Bu karşılaştırmada İslamî ekoloji yaklaşımı olarak ele alınan ve kullanılan ifadeler, Kur'an-ı Kerimde var olan ayetlerden çıkarılmıştır. Daha geniş manada, birçok ayetle de desteklenmektedir. İnsanların merhametli olmaları gerekliliği hem insanlara hem de diğer varlıklarla olan etkileşiminde istenen bir yaklaşımdır. İnsanın çevresi ne sadece araçsal olduğu için ne de sadece içsel bir değer taşıdığı için değerlidir, onun değeri Allah'ın verdiği değerden kaynaklanır. Ekolojik açıdan da sistemin işleyebilmesi için araçsal veya içsel değeri değil, ekosistem içerisindeki işlevi ile sistemi ayakta tutmaktadır. Ekolojik bakış açısında sistemin unsurları sağlıklı çalışırsa sistemde bozulma olmaz ve asıl olan, ekosistemlerin dengeli olmasıdır. Sistemdeki bir unsur bozulursa bu tüm sisteme yansır ve ekosistem çöker. Bu konuda, İslami yaklaşım ve derin ekoloji arasında farklar bulunmaktadır. İslam açısından içsel değer Allah'a aittir ve diğer varlıkların değeri ise Allah'la olan ilişkisine göre belirlenir. Yani yaratılan tüm varlıkların içsel değeri, onların Allah tarafından yaratılmasından kaynaklanmaktadır (Ashley, 2006:92).

Bitkiler ne sadece araçsal değer olduğu için ne de özsel değerleri olduğu için korunması durumu söz konusu değildir. Birincil üreticiler olması nedeniyle, tüm canlılığın ana unsuru besin zincirinin ilk halkasını oluşturur, yani yaşamın kaynağını oluşturan ana unsurlardandır. Kur'an-ı Kerim bitkilerden yeryüzünün ziyneti ve süsü olarak bahsederken, beslenme açısından da insanlara verilen nimetler arasında sayılır. Tüm cennet tariflerinde yer alan bitkiler, aynı zamanda suyla beraber yeryüzündeki canlılığın simgesi olarak ifade edilir. Allah'a secde etmeleri ve Allah'ı tesbih etmeleri de içsel bir değere sahip olduğunu ortaya koyar. Bitkilerin korunması, aynı zamanda canlı hayatının korunması ve Allah'ın rızasının kazanılması anlamına gelmektedir.

Kirlenme konusunda, İslam'ın yaklaşımı oldukça açıktır ve bozgunculuk olarak değerlendirilmektedir. İster ekonomik gelişmeye zarar versin ister vermesin kirlenme, doğal sistemi etkilediğinden durdurulması gerekir. Çünkü Allah bozgunculuğu, aşırılığı sevmez ve temizliği, dengeli davranmayı öğütler.

Nüfus artışını tüm canlılar aleminde dengeleyen mekanizmalar mevcut olduğu gibi, insanlarda da bu durumu dengeleyen mekanizmalar söz konusudur. Nüfus artışının dengelenmesi, toplumlar arasındaki rekabet sonucu ortaya çıkan savaşlar olarak da ele alınabilir, afetler ve salgın hastalıklar olarak da değerlendirilebilir. Bu durum aşırı giden insanlığın cezalandırılması olarak dini kaynaklarda geçmesine rağmen, tüm canlılarda olduğu gibi nüfusu denetleyen mekanizmalar, insanlarda da söz konusudur. Nüfusun aşırı artışı ve daha yoğun yaşam alanlarının oluşması, hastalıkların çok daha hızlı yayılmasına sebep olurken, doğanın aşırı derecede tahribi sonucu insanlığın hiç karşılaşmayacağı hastalık etmenleriyle yüz yüze gelmesine de sebep olmaktadır. Bu durum, nüfus artışını dengeleyen unsurlardır. Aynı zamanda, aşırı nüfus artışının kendi kendini denetleyen mekanizmaları da söz konusudur. Aşırı artan nüfus sebebiyle yeterli besine ulaşılmadığında, canlılar kendi kendine yok olmaya da başlar. Bu durum canlılar aleminde sıkça rastlanılan bir durumdur. İnsanlık tarihinde besin sıkıntısıyla oluşan göçler ve nüfus azalması da bilinmektedir.

Çevresel kaynaklar, sadece insanlığın kullanımı için değil, bir bütünün parçaları şeklinde yaratılmıştır ve aralarında güçlü bağlar mevcuttur. Kaynak, tüm canlıların kullanımına sunulmuştur. İnsanın yapması gereken kaynak kullanımında daha dikkatli olmak, aşırı üretim ve tüketimin önüne geçmek ve döngüsel üretime-tüketime geçerek kaynaklar üzerinde aşırı baskı oluşturmadan dengeyi korumaktır. Allah, hiçbir konuda aşırılığı sevmez. İnsanların yaşam standartlarındaki aşırılık da kaynakların kullanımının artması sebebiyle doğal sistemlere büyük baskı oluşturmaktadır. Yaşam standartlarının düşmesi değil, daha sağlıklı ve dengeli giden bir yaşam standardının oluşturulması



gerekmektedir. İsrafın önünü açmak yaşam standardı olarak görülemez. Yaşam standardının çevreyle uyumlu bir şekilde gelişimi gerekmektedir.

Bazı çevresel faktörler, organizmaların gelişimini sınırlandırır veya engelleyebilir. Bu duruma ekolojide, sınırlayıcı faktörler prensibi adı verilmektedir. Ortamın bir taşıma kapasitesi olduğundan hiçbir popülasyon da sonsuz büyüyemez. Dış faktörlerdeki değişimlere adaptasyon sağlayabilen organizmalar hayatta kalabilir ki buna ekolojide, uyum prensibi adı verilir (Kocataş, 2012:575). Yapılan çalışmalarda derin ekolojinin ilkelerinden birçoğunun Kur'an-ı Kerim ayetlerinde yer bulmakta olduğu (Önder, 2003:157) ve derin ekolojinin ilk uygulayıcısının Hz. Peygamber olduğu da ifade edilmektedir. (Kayhan, 2017). Fakat ilk bakışta yüzeysel bir benzerlik var gibi olsa da bizim değerlendirmemize göre derin ekoloji yaklaşımı ile İslam ekoloji anlayışının taban tabana zıt olduğu birçok konu vardır. Derin ekoloji, seküler bir din olma çabaları ve temelinde Hinduizm, Budizm ve Kızılderili inanç sistemlerinden esinlenmeler içeren mistik bir yaklaşımı ortaya koymaktadır. İlkelerinde bir mistisizm, genel ifadeler ve birçok çelişki barındırmaktadır. Fakat İslam, semavi dinlerin sonucusudur, insanı da doğayı da yaratanın Allah olduğunu belirtir. Kur'an-ı Kerim'in çevre ve doğa yaklaşımı ise Allah'ın, insanlara, doğaya karşı nasıl davranması gerektiği ve doğanın değerinin izah edilmesidir. Aralarındaki benzerlik sadece doğanın korunması çabasıdır. İslam çevre yaklaşımında, genel ve ütopyik yaklaşımlar yoktur. Çevrenin hem araçsal özellik taşıırken hem de içsel değere sahip olduğunu vurgular ki doğal sistemlerdeki ilişkilerin tamamı da bu gerçeklik üzerinde işleyiş göstermektedir. Derin Ekoloji, dinleşme çabası ve inanç sistemi oluşturmaya çalışırken, İslam, bütün ilişki ağının nasıl düzende tutulması gerektiğini ortaya koyar. Yücel ve Konak (2021)'a göre neo-liberal ekonomik sistemin küresel boyuta ulaşmasıyla, ekolojik kriz de küreselleşme eğilimindedir. Bunun somut yansıması olan küresel etkiye sahip birçok olay yaşanan günümüzde, İslam'ın teo-etik prensiplerinin hem yerli hem de evrensel yeni bir ekolojik bilincin oluşturulması için mevcut potansiyelinin devreye sokulması, ekolojik krizleri önlemede aktif rol oynayabilir. Günümüz sorunlarının çözümünde İslam'ın denge, saygı ve sorumluluğu kapsayan ekolojik yaklaşımı etkili olabilir.

#### **4. SONUÇ**

Canlılar dünyasındaki ilişkiler, insan ve toplumların kendi aralarında ve çevre ile ilişkilerinde de görülebilmektedir. Bunların en iyi örneklerinden biri, rekabettir. Canlılar hayatlarını sürdürebilmek için, kendi türleri dahil diğer canlılarla da rekabet içerisindedir. Bu durum, bitkiler dünyasında da görülmektedir. İnsanlar açısından ise hem toplumlar hem de bireyler arasında rekabeti görmek mümkündür. Bu durum ekonomik faaliyetlerde de kendini göstermektedir. İnsan ve toplumlar arasında bu rekabet gerçekleşirken, çevresel kaynaklar da rekabet amacıyla kullanılmaktadır.

Bu rekabetçi yaklaşım sanayi devriminden sonra meydana gelen çevre kirliliğine sebep olmuş ve günümüzde küresel düzeyde etkileri görünür duruma gelmiştir. Kirlikteki artış ile meydana gelen olumsuz sonuçlar siyasetin ve birçok bilim dalının konusu haline gelirken sosyoloji bilim dalının da ilgi alanına girmiştir. Kirliğin durdurulmasına ve giderilmesine yönelik çareler aranırken dinlerin çevre yaklaşımlarının çare olup olamayacağı araştırılmaya başlanmıştır. Bazı araştırmacılara göre özellikle çevre sorunlarının oluşumunda Yahudi-Hıristiyan geleneğinin sorumluluğu olduğu ifade edilirken, İslam'ın çevreye bakış açısı da değerlendirilmeye başlanmıştır. İslam'ın çevreye bakış açısını belirleyen ana kaynak Kur'an'ı Kerim ve Hz. Muhammed'in uygulamalarıdır. Müslüman devletler üzerinden İslam'ın çevre yaklaşımının değerlendirilmesi doğru sonuçları ortaya koymayacaktır. Çünkü çevre kirliliğine sebep olan, dinler değil ülkelerin yönetim ve gelişim politikalarıdır. Ana sebep, kapitalizm,

emperyalizm ve sömürüdür. Bu yapıların uygulamalarında kendilerine yarayan şekilde dinden icazet almaları, onların sömürü tarzını meşrulaştırmak için kullanılmaktadır. Mekanist görüş ve doğal seçim teorisi ile insanın efendiliği, kapitalizm tarafından sömürünün meşrulaşmasına örnek durumdadır.

Günümüzde doğal alanların korunması ile ilgili çalışmalara ve eko-kent kapsamında kent çeper alanlarında yeşil kuşak oluşturulması gibi uygulamalara İslam toplumunun ilk yıllarında başlanmış, yaşam alanlarında doğal parklar ve korunmuş bölgelerin oluşturulduğu görülmüştür. Aslında Kur'an-ı Kerim, insanın toplumsal yaşantısını düzenlerken, çevre konusunda da insanlara rehberlikte bulunmaktadır. Aynı zamanda Allah'ın elçisi olan Hz. Muhammed, çevre konularındaki uygulamaları ile de insanlığa öncülük etmiştir. Hz. Peygamber, eski orman alanlarını tekrar dönüştürmüş, milli park alanları oluşturmuş, ağaçların zorunluluk hali dışında kesilmesini yasaklayarak kesilen ağaçların yerine yenilerinin dikilmesini emretmiş, canlılara ve evcil hayvanlara karşı da şefkatle, adaletle davranılması gerektiğini uygulamalı olarak göstermiştir. Aynı zamanda Peygamberimiz, binaların yapımında ve şehircilikte, yeşil alanların olmasının gerekliliği ve buna yönelik uygulamalar konusunda da rehberlik etmiştir.

Kur'an-ı Kerim'de, cennet tariflerinde meyve ağaçlarının ve yeşil bahçelerin varlığından bahsedilmekte ve yeryüzünün ziynetleri olarak bitkiler gösterilmektedir. Kıyamet gününde dahi elinde fidan varsa dikilmesi bu ehemmiyeti gözler önüne sermektedir. Bu ifadede, doğanın değerinin sadece insanlar için var olmadığı, kendi değerinin de önemi vurgulanmaktadır. Doğal süreçlerde ormanlara bakıldığında; ormanlar yeryüzünün akciğerleri durumunda olup havanın temizlenmesinde ve oksijen üretiminde rol oynamaktadır. Bunun yanı sıra birçok organizma için yaşama alanı durumundadır. Ayrıca İslam geleneğinde hayvanlara uygun isimler verilmesi ve bir birey gibi davranılması eğilimi mevcut durumdadır. Bu durum ekolojik açıdan büyük önem taşıırken araçsal değerinin yanında içsel bir değer taşıdığını da göstermektedir. İslam dini açısından insanlar, sadece toplum ve bireylere karşı yaptıklarından değil aynı zamanda diğer varlıklarla olan ilişkilerinden de sorumludur. İnsan dışında yaratılan diğer canlıların tümü Allah'ın yarattığı dengenin birer parçası durumundadır. Bu denge, bütünü yani sistemi oluşturmaktadır ki bu sistem ekosistem olarak isimlendirilmektedir. Çevre ve beden temizliği konularını da işlerken, suyun kullanımı ve kirletilmemesi gerektiği hususunda uyarılar yapılmıştır. Temizliğin farz olması, sadece bedensel temizlik olarak değil, çevresel temizliği de kapsamaktadır. İslam'ın bu yöndeki emirleri ve dengenin korunması ilkesi, toplumsal gelişim içerisine çevreyi dahil etmesi açısından önemlidir.

İslam, sosyal hayat açısından bireylerin faaliyetlerini düzenleyen bir anlayışla insanlara uyarılarda bulunur, emir ve tavsiyeler verir. İslam dini, evrensel sistemi bütün olarak ele alır, dini kurallar aynı zamanda ahlaki kurallardır ve sistemsel açıdan değerlendirmelerde bulunur. İslam'a göre ekolojik kaideler ve kurallar zinciri, Yaratıcının eseridir ve bu sistem mükemmel şekilde işlemektedir. İnsan ise yeryüzünde emanetçidir ve bu sistemi korumakla mükelleftir. Aynı zamanda insan, "yeryüzünde bozgunculuk yapmayın" (Bakara, 205; Araf, 56; Hud, 85) şeklinde Yaratıcı tarafından uyarılmış ve bozgunculuk yaptığında bir kısmının kendisine tattırılacağı hatırlatılmıştır. Ayrıca yeryüzünün düzene konulduğu ve bu düzenin bozulmaması gerektiği net olarak ifade edilmiştir.

Yaratılan canlıların tümü bir sistemin parçası durumunda olup her biri diğeri için araçsal değer taşımaktadır. Bu araçsal değer üremeden hayatı sürdürmeye kadar birçok alanda etkili olmaktadır. Aynı zamanda bu araçsal değer sistemin dengede kalmasının da ana unsuru durumundadır. Bu sebeple diğer canlıların, insanlar için araçsal değer taşımaları gayet normaldir. Çünkü insanlar, beslenme, barınma, sağlık ve yaşamsal faaliyetlerini gerçekleştirmek için hem fiziksel hem de canlı çevreye bağımlıdır. Bu

bağımlılık da bir araçsal değeri zorunlu kılmaktadır. Tıpkı bitkilerin tozlaşması için böceklere ihtiyaç duyması gibi. Fakat bu işlevsel veya araçsal değer, bir bağımlılığı ortaya koyması açısından oldukça önemlidir. Birinin varlığı, diğerinin varlığına bağlıdır. Bu bağımlılık ve karşılıklı etkileşim, bir kurallar bütünü içerisinde gerçekleşmektedir. İslam, bu kurallar bütününe ortaya koyarken, bağımlılık ve bütünlüğü de vurgulamış, tüm canlı-cansız çevrenin Allah'a secde ettiğini, canlıların insanlar gibi bir ümmet olduğunu ifade etmiştir. Bunların yanında, diğer varlıkların içsel değeri olduğunu da vurgulamıştır. Aynı zamanda, tüm bu bütünlük ve karşılıklı etkileşimde dengenin konulduğunu, bu dengede insanın sorumluluk sahibi olduğunu, dengeyi bozacak faaliyetler yaptığında ise kendisine bir kısmının döneceği açık bir şekilde ifade edilmiştir. Allah, tüm evreni eksiksiz ve belirli ölçüler ve kanunlar üzerine yaratmıştır. Bu bağlamda İslam dini, insana bu dengeye saygı duymasını, kendine verilen akli kullanarak dengeyi korumasını öğütler.

İslam dininde çevreyi toplumdaki uzakta gören değil, beraber ve bütün değerlendiren bir anlayış mevcuttur. İslam'da, insan merkezli bir anlayış söz konusu olsa da insan, Yaratıcının halifesi olarak görülmektedir. Yaratıcının halifesi olmanın getirdiği sorumluluklardan biri de Allah'ın koyduğu denge (Mizan)'nin korunmasıdır. İslam'da dengenin korunması özellikle vurgulanmıştır. Çünkü çevre ile ilgili konularda da toplum içerisindeki ilişkilerde de dengenin varlığı büyük önem taşımaktadır. İslam inancı, insan merkezli olarak nitelendirilse de Allah'ın ölçünün kaçırılmaması ve bozgunculuk yapılmaması konusunda insanlara yaptığı uyarı ve canlılar için "sessiz kullarım" ifadesi göz ardı edilmemelidir. İnsanın doğal yapı içinde kendine faydalı olanları kullanırken dengeyi gözetmesi gerekmektedir. Aksi halde, modernleşme olarak nitelendirilen gelişmelere doğa tarafından bakılacak olursa, bir soykırım ve vahşet olduğu açıkça görülmektedir. İslam dininin kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim'de, diğer canlı varlıklardan ümmet olarak bahsedilmesi ve onların da Allah'ı tesbih ettiklerinin söylenmesi, canlı çevreyi daha da önemli kılmakta ve içsel bir değer de vermektedir. İslam anlayışında Allah'ın koyduğu kanun ve kurallara riayet, oluşturulan dengeyi bozmadan bir yaşantı ve gelişme söz konusudur.

Sonuç olarak, İslam anlayışında yer bulan denge merkezli ve bütüncül kavram, dünyanın geleceği için en uygun yol olarak görünmektedir. İnsan, Yaratandan gelen yeteneklerini ve halife görevini tam olarak yerine getirerek doğayla arasında dengeyi sağlarsa, insan yaşantısı doğal dengelerin bozulması sonucu oluşan çevre sorunlarından etkilenmeyecektir. Canlıların, ümmet olarak değerlendirilmesinin sadece insanlar açısından araçsal değerde olmadığı, Allah'ı tesbih etmeleri ve Allah'a secde etmeleri açısından önemli olduğu, yani kendi değerlerinin var olduğu İslam inancında mevcuttur. Bu sebepten, ekolojik veya biyolojik gözle çevreye ve doğaya bakmakla, İslami ölçülerde çevreye bakmak birbiriyle örtüşür durumdadır. Doğa yaratıldığı ve var olduğu için değerlidir. Doğal sistemlerde yaşayan her organizma için bu durum geçerlidir. Organizmaların yok olmaları, besin zincirlerindeki halkaların kopmasına, ekolojik dengelerin bozulmasına ve ekosistemin yok olmasına neden olur.

İslam dininde, yalnız hayvanları ve bitkileri kendi ölçüklerinde korumak üzerinde durulmamış, bunların toplumsal sonuçları da irdelenmiş ve ortaya konmuştur. Ekolojik yönden değerlendirildiğinde, hayvanların var oluşu besin zincirini ve enerji piramidini tamamlamakta ve ekolojik dengenin bir unsuru olarak da var olmaktadır. Eğer insan faaliyetleri ile çevre kirlenmeye devam eder ise toprak, su ve hava kirlenirse insanlık için yok oluşun başlangıcı durumu oluşacaktır. Dünyada su kıtlığı gelecekte büyük sorunlar oluşturacak ve kirlenme durdurulmaz ise bu sıkıntı katlanarak artacaktır. Toprakların kirlenmesi ve kuraklıkla beraber tarım alanlarında büyük azalmalar meydana gelecek ve insanlığı çok büyük sıkıntılar içerisine sokacaktır. İklimsel olayların değişimi, afetlerin artışı ve hava kirliliği insan sağlığı ve hayatı için büyük tehdit oluşturacaktır. Nüfus artışı, tüm bu problemleri çoğaltacak ve kaynak

yetersizliği sonucu insanlık yok oluşa doğru gidecektir. Tüm bunlara çözüm aranırken üretilen paradigmlar ve geliştirilen modeller, bir şekilde eksik kalmakta veya çok fazla ütöpik bir yapı arz etmekte olduğundan birçok eleştiri de almaktadır. İnsanlığı yok oluştan kurtaracak ve doğal dünyayı zinetleri ile geleceğe aktarılmasını sağlayacak olan İslami ekolojik yaklaşımdır. Toplumda ve doğada dengeli sistemlerin varlığı, toplumların ve doğanın korunmasını ve güzelleşmesini sağlayacaktır. Dengenin korunması için kirletmemek, saygı duymak, adalet gözetilerek, israf etmeden aşırı üretime engel olmak ve döngüsel ekonomiyi oluşturmak gerekmektedir. Canlılar, insanlar için araçsal değer taşıırken, aynı zamanda ümmet olmalarından dolayı içsel bir değer taşıdığından, çevreye karşı olumlu davranışlar hem dünyanın geleceğe sağlıklı bir şekilde taşınmasını sağlanacak hem de Allah'ın emirleri yerine getirilecektir. İnananlar için yaşadığımız bu dünya cennete dönüşürken, ahiret hayatında da cennet kazanılmış olacaktır.

Doğada hiyerarşik bir sistem mevcuttur fakat hükmedici bir yapı söz konusu değildir. Her birim, kendi işini yapar ve karşılıklı etkileşim sınırları, belirli düzeylerde gerçekleşir. Aşırılık her zaman doğada sorun oluşturur. Hangi canlı türünün aşırı artışı olursa olsun, sistemlerde sorun oluşturur. İnsan ve toplum, doğal dengeleri koruyarak ve dengelere uyum sağlayarak yaşantısını sürdürmelidir. Bu şekilde yaşam sürerken dinden yararlanmak, dini yaklaşımları insan ve toplum davranışlarına aktarmak ve bu yapılırken de dinin emirlerini, sömürüye alan açacak şekilde değil, karşılıklı etkileşim ve ilişkiyi, kuralları çerçevesinde muhafaza etmek gerekmektedir. Tüm bu karşılıklı ilişkiyi en güzel şekilde tasarlayan yaklaşım ise İslam'ın çevre yaklaşımı (Denge-Bütünlük) ve ahlakıdır. Görüldüğü gibi hem sığ ekoloji hem de derin ekoloji ile karşılaştırıldığında İslam'ın çevre anlayışı olan "Denge (Mizan) ve Bütünlük" yaklaşımının çevrenin geleceğinin güven altına alınmasında en doğru bakış açısı durumundadır. Bu bağlamda ülkemizde ilgili ve sorumlu kuruluşlar çevre kirliliği, iklim değişimi, küresel ısınma ve etkilerine karşı alınacak önlemler konusunda gerekli tedbirleri almalı, disiplinler arası çalışmalar yapılmalı ve İslami çevre anlayışı tüm yönleriyle ortaya konulmalıdır.

## KAYNAKLAR

- Ashley, M. (2006). Finding the right kind of awe and wonder: The metaphysical potential of religion to ground an environmental ethic. *Canadian Journal of Environmental Education*, 11, 88-99.
- Atalay, M. (2008). İslam ve çevre psikolojisi. *Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu*, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1, 227-242.
- Çüçen, A. (2011). Derin ekoloji. <http://blog.aku.edu.tr/ometin/files/2011/12/derinekoloji.pdf> (Erişim Tarihi: 07.01.2023).
- Demir, R. (2012). Doyumsuz tüketim arzusu ve çevre sorununa Kur'an çerçevesinde bakış. *Tarih Kültür Sanat Araştırmaları Dergisi*, 1(4), 1-12.
- Ellek, H. (2016). Lâ darara ve lâ dırâra küllî kâidesi çerçevesinde İslâm'da çevre hukuku. *Ekev Akademi Dergisi*, 20 (66), 333-356.
- Foltz, R. (2003). *Islam and ecology: A bestowed trust*. Harvard Divinity School Center for the Study of World Religions.
- Gümüş Böke, E. (2020). İslam hukukunda çevre bilinci. Koyuncu vd., (Editörler), *Çevre ve ahlak*. Çevre Vakfı Yayınları.
- Kayhan, M. (2017). Çevre olgusu bağlamında evrensel dinler, felsefi sistemler ve kimi ideolojilerin çevre telakkileri üzerine. *Turkish Studies*, 32(35), 295-322.
- Kocataş, A. (2012). *Ekoloji ve çevre biyolojisi*, Sekizinci Baskı. Ege Üniversitesi Yayınları.
- Kur'an-ı Kerim Meali*, (2011). 12. Baskı. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Önder, T. (2003). *Ekoloji, toplum ve siyaset*. Odak Yayınları.
- Özen, B. R. (1999). *Ekolojinin yeniden dirilişine vahiy kültürünün çağrısı*. Haşet Yayınları.
- Özdemir, İ. Ve Yükselmiş, M. (1995). *Çevre sorunları ve İslam*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Özdemir, İ. (2006). Kur'an ve çevre. *İslami İlimler Dergisi*, 2 (1), 61-183.
- Özdemir, F. (2016). Çevre merkezli yaklaşımlar ekseninde İslam'ın çevreye bakışı. *International Journal of Social Science*, 43, 133-148.
- Özdemir, İ. (2020). *Çevre, insan ve sorumluluklarımız*. Akıl Fikir Yayınları.
- Sancaklı, S. (2001). Hz. Peygamberin çevrecilik anlayışı. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 14 (3-4), 405-421.
- Timm, R. E. (1990). Divine majesty, human vicegerency, and the fate of the earth in early Islam. *Hamdard Islamicus*, 13 (1), 47-57.
- Üslü, İ. (1995). *Çevre sorunları: Kâinat tasarımındaki değişimden ekolojik felaketlere*. İnsan Yayınları.
- Ünder, H. (1996). *Çevre felsefesi: Etik ve metafizik görüşler*. Doruk Yayıncılık.
- Yücel, A. ve Konak, N. (2021). Derin ekoloji ve İslam'da insan-doğa ilişkisi. *Nosyon: Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları Dergisi*, 8, s. 28-38.

## **EXTENDED ABSTRACT**

In today's world, efforts to preserve natural areas and practices such as creating green belts in city fringe areas as part of eco-city initiatives began in the early years of the Islamic community, and it has been observed that natural parks and protected areas were established in living spaces. In fact, the Quran, while regulating the social life of people, also guides them on environmental issues. At the same time, the Messenger of Allah, Prophet Muhammad, led humanity in environmental practices through his actions. The Prophet transformed old forest areas, created national park areas, prohibited the cutting of trees except in cases of necessity, ordered the planting of new ones in place of the cut ones, and demonstrated through practical application the need for kindness and justice towards animals and domestic animals. Additionally, our Prophet provided guidance on the necessity of green spaces in the construction of buildings and urban planning, as well as practical applications related to this.

From the perspective of Islam, people are responsible not only for their actions towards society and individuals but also for their relationships with other beings. All other living creatures created by Allah are part of the balance that Allah has created. This balance forms the entire system, which is referred to as an ecosystem. While addressing issues related to cleanliness of the environment and the body, warnings have been made about the use of water and the need to avoid pollution. The obligation of cleanliness encompasses not only physical cleanliness but also environmental cleanliness. Islam's commands in this regard and the principle of preserving balance are important in integrating the environment into social development.

In Islamic religion, the environment is not seen as separate from society but as something to be considered together and as a whole. Although there is a human-centred perspective in Islam, humans are seen as caliphs of Allah. One of the responsibilities of being caliphs of Allah is to preserve the balance that Allah has set. The preservation of balance is particularly emphasized in Islam because the presence of balance is of great importance both in environmental issues and in relationships within society. While Islamic belief is described as human-centred, it is important not to overlook the warnings to humanity by Allah about not exceeding limits and not causing corruption, as well as the expression "silent servants" for living beings. When using what is beneficial to oneself in the natural order, humans must also consider the balance. In the holy book of Islam, the Quran, it is mentioned that other living beings are mentioned as ummah and that they also glorify Allah, which further emphasizes the importance and inner value of the living environment. In the Islamic approach, adherence to the laws and rules set by Allah, without disturbing the created balance, is a way of life and development.

In Islam, the focus is not only on protecting animals and plants at their own scales but also on analysing and expressing their social consequences, making them important elements of ecological evaluation. Ecologically, the existence of animals completes the food chain and energy pyramid and is important as an element of ecological balance. If humans continue to pollute the environment with their activities, it will lead to the beginning of the end for humanity when the earth, water, and air become polluted. Water scarcity on Earth will pose significant problems in the future, and if pollution is not stopped, this problem will increase exponentially. Soil contamination and reduced agricultural areas due to drought will cause great difficulties for humanity. Climate change, the increase in disasters, and air pollution will pose a great threat to human health and life. Population growth will exacerbate all these problems, and due to resource scarcity, humanity will move towards extinction. While solutions are sought for all these issues, the paradigms developed often fall short or appear too utopian, leading to criticism. The Islamic ecological approach is the one that will save humanity from extinction and ensure the transfer of the natural world to the future with its ornaments. The presence of balanced systems in society and nature will protect and beautify societies and nature. To preserve the balance, it is necessary to avoid pollution, show respect, act justly, prevent excessive production, and establish a circular economy. While living creatures have instrumental value for humans, they also have inherent value due to being ummah, so positive behaviours towards the environment will both

ensure the healthy transfer of the world to the future and fulfil Allah's commandments. For believers, as we transform this world into paradise, we will have earned paradise in the afterlife as well.

In nature, there is a hierarchical system, but there is no ruling structure. Each unit performs its own function, and mutual interactions occur within certain limits. Extremism always causes problems in nature. Regardless of which species experiences excessive growth, it disrupts the systems. Humans and society must continue their lives by preserving natural balances and adapting to them. While living in this way, benefiting from religion, transferring religious approaches to human and societal behaviours, and preserving the rules of religion in the framework of mutual interaction and relationship rather than opening the door to exploitation are necessary. The most appropriate approach that beautifully designs all these mutual relationships is the Islamic environmental approach (Balance-Integrity). When compared with both shallow ecology and deep ecology, the "Balance and Integrity" approach of Islam is the most correct perspective for securing the future of the environment. In this context, relevant and responsible organizations in our country should take necessary measures regarding environmental pollution, climate change, global warming, and their effects, interdisciplinary studies should be conducted, and the Islamic environmental approach should be presented comprehensively.

## Yazarların Biyografisi



### Hasan KALYONCU

Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Biyoloji Öğretmenliği Bölümünden mezun oldu. Yüksek Lisans ve doktora öğrenimini Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Hidrobiyoloji Ana Bilim Dalında tamamladı, 2003 yılında Yardımcı Doçent, 2012 yılında Doçent olarak Fen Edebiyat Fakültesi Biyoloji Bölümü'ne ve 2017 yılında Profesör unvanıyla SDÜ Eğitim Fakültesi, Fen Bilgisi Öğretmenliğine atandı. 2023 yılında Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Din Sosyolojisi Anabilim Dalında ikinci doktorasını yaptı. Halen Ege Üniversitesi Fen Fakültesi Biyoloji Bölümünde görev yapmaktadır.

**İletişim** [hasan.kalyoncu@ege.edu.tr](mailto:hasan.kalyoncu@ege.edu.tr)  
**ORCID Adresi** <https://orcid.org/0000-0001-7764-5809>



### Kemaleddin TAŞ

Lisans eğitimini Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde, Yüksek Lisans ve Doktora öğrenimini Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Din Sosyolojisi Anabilim Dalında tamamladı. 2006 yılında doçent, 2011 yılında profesör unvanını aldı. Hâlen Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde görev yapmaktadır.

**İletişim** [kemaleddintas@sdu.edu.tr](mailto:kemaleddintas@sdu.edu.tr)  
**ORCID Adresi** <https://orcid.org/0000-0001-8759-5147>